

**НАЦІОНАЛЬНИЙ ПЕДАГОГІЧНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
ІМЕНІ М.П. ДРАГОМАНОВА**

Мельничук Олег Анатолійович

УДК 94(477) «1919/1939»

**ДІЯЛЬНІСТЬ ОРГАНІВ СОЦІАЛЬНОГО СТРАХУВАННЯ
В УКРАЇНІ У 20 – 30-Х РР. ХХ СТ.**

07. 00. 01 – історія України

АВТОРЕФЕРАТ
дисертації на здобуття наукового ступеня
доктора історичних наук

Київ – 2010

Дисертацією є рукопис.

Роботу виконано на кафедрі історії та етнополітики Національного педагогічного університету імені М.П. Драгоманова Міністерства освіти і науки України.

Науковий консультант доктор історичних наук, професор,
член-кореспондент НАН України
Даниленко Віктор Михайлович,
Інститут історії України НАН України,
завідувач відділу історії України
другої половини ХХ століття.

Офіційні опоненти: доктор історичних наук, професор
Дорошко Микола Савович,
Київський національний університет
імені Тараса Шевченка,
професор кафедри країнознавства
Інституту міжнародних відносин;

доктор історичних наук,
старший науковий співробітник
Мовчан Ольга Миколаївна,
Інститут історії України НАН України,
провідний науковий співробітник відділу
історії України 20 – 30-х рр. ХХ століття;

доктор історичних наук, професор
Сушко Олександр Олександрович,
Національний педагогічний університет
імені М.П. Драгоманова,
директор Інституту історичної освіти.

Захист відбудеться 21 травня 2010 р. о 14⁰⁰ годині на засіданні спеціалізованої вченої ради Д 26.053.02 у Національному педагогічному університеті імені М.П. Драгоманова за адресою: 01601, м. Київ, вул. Пирогова, 9.

З дисертацією можна ознайомитися в Науковій бібліотеці Національного педагогічного університету імені М.П. Драгоманова: 01601, м. Київ, вул. Пирогова, 9.

Автореферат розіслано 16 квітня 2010 р.

Вчений секретар
спеціалізованої вченої ради

Т.А. Стоян

ЗАГАЛЬНА ХАРАКТЕРИСТИКА РОБОТИ

Актуальність теми. В умовах ринкових трансформацій пріоритетною організаційно-правовою формою реалізації громадянами України права на соціальний захист, механізмом та інструментом здійснення соціальної політики держави слугує соціальне страхування, яке дає змогу, у разі настання соціальних ризиків, зберегти певні стандарти рівня і якості життя населення. Пошук раціональних шляхів становлення та розвитку цього інституту в незалежній Україні вимагає не лише ознайомлення із теорією та практикою соціального страхування у сучасних країнах світу, але й вивчення особливостей його функціонування на українських землях в історичній ретроспективі. Важливим для розуміння сучасних основ та принципів діяльності соцстраху є період 20 – 30-х рр. ХХ ст., що позначився функціонуванням та діяльністю в Українській РСР державних органів соціального страхування. Вивчення досвіду якоюсь мірою застерігає від допущених помилок, дає змогу вибрати раціональне зерно та внести певні пропозиції для удосконалення чинного законодавства у сфері соціального захисту населення, сучасних форм та методів роботи органів соціального страхування в незалежній Україні.

У науково-пізнавальному плані актуальність дослідження діяльності органів соціального страхування як складової радянської соціальної політики 20 – 30-х рр. ХХ ст. зумовлена зміною концептуальних підходів та методологічних засад наукового пізнання. Вивчаючи соціальну проблематику в контексті марксистсько-ленінської теорії класової боротьби та формаційного підходу, радянські історики тривалий час обґрунтовували тезу про покращення матеріального добробуту трудящих у рамках соціалістичного будівництва, свідомо уникаючи дискусійних тем, суперечливих моментів, показу можливих альтернативних форм соціального захисту. В таких умовах, проблеми функціонування державного соціального страхування, що розглядалося як тимчасово запроваджений буржуазний інститут соціального захисту, залишалися поза увагою дослідників. Як наслідок, в українській історичній науці відсутні комплексні дослідження присвячені діяльності органів соціального страхування у 20 – 30-ті рр. ХХ ст., що й визначає актуальність дисертаційної роботи.

Зв'язок роботи з науковими програмами, планами, темами. Дисертація виконана в межах наукового напрямку Національного педагогічного університету імені М.П. Драгоманова «Теорія та технологія навчання і виховання в системі освіти» та наукової проблеми кафедри історії та етнополітики «Державницьке, суспільно-політичне життя та освіта в Україні ХХ-ХХІ ст.». Тему дисертації затвердила Вчена рада Національного педагогічного університету імені М.П. Драгоманова (протокол № 5 від 22 грудня 2006 р.).

Мета і завдання дослідження зумовлені недостатнім рівнем наукового аналізу проблеми, формуванням нових теоретико-методологічних засад та практичним спрямуванням одержаних результатів. З огляду на це, **метою** дисертаційної роботи є розкриття змісту та практики радянського державного соціального страхування в УРСР у 20 – 30-ті рр. ХХ ст., реалізованого через діяльність відповідних організаційних структур у сфері соціального захисту населення.

Відповідно до мети поставлено такі дослідницькі **завдання**:

- окреслити стан наукової розробки проблеми, визначивши концептуальні особливості розвитку історіографії та проблемно-тематичні пріоритети кожного із запропонованих періодів;

- проаналізувати джерельну базу дослідження, схарактеризувати ступінь достовірності й репрезентативності відповідних груп джерел, відзначивши їхню роль у створенні цілісної та об'єктивної характеристики діяльності органів соціального страхування;

- обґрунтувати теоретико-правові засади радянського соціального страхування, визначивши його роль та місце у більшовицькій доктрині суспільного розвитку;

- схарактеризувати організаційну структуру, стан та соціальний склад органів соціального страхування і контингенту застрахованих в Україні у досліджуваній період;

- розкрити джерела фінансового забезпечення системи соціального страхування, фінансове становище і фінансову спроможність страхових органів із забезпечення застрахованих пенсіями та допомогами;

- висвітлити практику діяльності страхових органів України в сфері захисту від безробіття, тимчасової непрацездатності, надання медичної та санаторно-профілактичної допомоги;

- проаналізувати організаційно-правові засади становлення та розвитку пенсійного страхування;

- запропонувати деякі рекомендації для вдосконалення чинного законодавства і практики соціального страхування в незалежній Україні.

Об'єктом дослідження є радянська система соціального страхування в Україні.

Предметом дослідження є теоретико-нормативні засади та практика діяльності радянських органів соціального страхування в Українській РСР у 20 – 30-ті рр. ХХ ст.

Хронологічні рамки роботи охоплюють період 20 – 30-х рр. ХХ ст., тобто час, протягом якого соціальне страхування виступало основною організаційно-правовою формою соціального захисту робітників і службовців в Українській РСР. Нижня межа пов'язана із запровадженням інституту соціального страхування в період НЕПу та створенням управління соціального страхування (грудень 1921 р.), а верхня – завершується 1939 р., у якому після прийняття союзної та республіканської

конституцій, що проголосили побудову соціалізму, більшу частину функцій соцстраху було повернуто наркомату соціального забезпечення, що й ознаменувало остаточну ліквідацію страхових органів на місцях.

Територіальні межі дослідження. Опрацьовані матеріали стосуються території Української РСР у межах її адміністративно-територіального поділу означеного періоду. Відтак назви населених пунктів, районів відповідають історичним реаліям тогочасної України.

Наукова новизна дисертаційного дослідження полягає в тому, що воно є першим в українській історіографії комплексним дослідженням діяльності органів соціального страхування в Україні у 20-30-ті рр. ХХ ст. Основні його результати, які характеризують особистий здобуток автора, містять наукову новизну і виносяться на захист, полягають у тому, що *вперше*:

- запропоновано авторське трактування поняття «радянське соціальне страхування», визначено особливості його змісту шляхом порівняльного аналізу з іншими тогочасними формами соціального захисту населення, функціонування цього інституту в зарубіжних країнах досліджуваного періоду, його змістове наповнення в незалежній Українській державі;

- обґрунтовано періодизацію становлення та розвитку системи соціального страхування через призму діяльності страхових органів у річницю радянської соціальної політики 20 – 30-х рр. ХХ ст.;

- визначено роль і місце соціального страхування у більшовицькій доктрині суспільного розвитку як важливого інструмента класової боротьби з питань формування програмованої соціальної структури населення в процесі утвердження тоталітарного режиму в Україні;

- простежено особливості організаційної структури страхових органів в Україні у період нової економічної політики та її трансформацію в умовах курсу на модернізацію радянської промисловості;

- схарактеризовано організаційний стан соціального страхування та соціальний склад контингенту застрахованих в означений період;

- досліджено джерела формування фінансової системи органів соціального страхування, визначено їхній фінансовий стан та рівень спроможності щодо забезпечення застрахованих у разі настання соціальних ризиків;

- проаналізовано практику соціального страхування та визначено декларативну і реальну складові діяльності страхових органів у забезпеченні застрахованих у разі безробіття, тимчасової та постійної втрати працездатності, отриманні медичної і санаторно-профілактичної допомоги;

- розкрито значення інституту соціального страхування для матеріального забезпечення робітників і службовців, його роль у повсякденному житті та побуті зазначених категорій населення;

- обґрунтовано необхідність подальшого дослідження діяльності

органів соціального страхування у 20 – 30-ті рр. ХХ ст. та сформульовано деякі конкретні рекомендації для реформування системи соціального захисту в сучасних умовах.

Практичне значення одержаних результатів полягає в тому, що матеріали дослідження заповнюють істотну нішу в історіографії історії України 20 – 30-х рр. ХХ ст. Вони можуть стати надбанням нового напрямку соціальної історії, невід’ємною складовою «нової робітничої історії» досліджуваного періоду.

Основні положення та фактичний матеріал дисертації можуть бути використані для створення узагальнюючих праць з історії України, лекційних курсів та спецкурсів з проблем соціального захисту населення.

Практичні рекомендації дослідження стануть корисними для удосконалення нормативної бази, теорії та практики соціального страхування в незалежній Україні.

Особистий внесок здобувача у спільних публікаціях полягає у висвітленні діяльності органів соціального страхування в Україні у 20 – 30-х рр. ХХ ст. За період дослідження наукової проблеми у співавторстві видруковано 3 статті, серед яких одна – у науковому фаховому виданні. У статті «Заходи радянської влади по боротьбі із безробіттям в Україні у 20-ті рр. ХХ ст.» (співавтор Кузьмінець Н.П.) авторським є висвітлення заходів органів соціального страхування із подолання безробіття. У статті «Предмет права соціального забезпечення» (співавтор Мельничук О.Ф.) авторським є визначення місця соціального страхування в системі соціального захисту населення. У статті «Організація соціального страхування на Поділлі у 20-ті рр. ХХ ст.» (співавтор Мельничук О.Ф.) авторським є розкриття організаційно-правових засад соціального страхування на Поділлі у досліджуваній період.

Апробація результатів дослідження. Основні положення й результати роботи обговорювалися на засіданні кафедри історії та етнополітики Національного педагогічного університету імені М.П. Драгоманова, виголошувалися автором на 14 міжнародних, всеукраїнських, регіональних наукових конференціях: IV-й щорічній Міжнародній науково-практичній конференції «Право і суспільство: актуальні проблеми взаємодії» (Вінниця, 2003); Міжнародній науково-практичній конференції «Пенитенциарная система России: состояние, проблемы, перспективы» (Псков, 2004); VI-й щорічній Міжнародній науково-практичній конференції «Право і суспільство: актуальні проблеми взаємодії – шляхи європейської інтеграції» (Вінниця, 2006); II-й Міжнародній науковій конференції «Національна інтелігенція в історії та культурі України у ХІХ-ХХІ століттях» (Вінниця, 2006); Міжнародній науковій конференції «Краснзнавство і вчитель – 2007» (Харків, 2007); III-й Міжнародній науковій конференції «Знаки питання в історії України: регіональний вимір української історії» (Ніжин, 2007); VI Буковинській

Міжнародній історико-краєзнавчій конференції (Чернівці, 2007); XXI-й Вінницькій науковій історико-краєзнавчій конференції «Вінниччина: минуле та сьогодення. Краєзнавчі дослідження» (Вінниця, 2007); Міжнародній науковій конференції «Краєзнавство і вчитель – 2008» (Харків, 2008); III-й Міжнародній науковій конференції «Національна інтелігенція в історії та культурі України у XIX-XXI століттях» (Вінниця, 2008); IV-й Міжнародній науковій конференції «Знаки питання в історії України: особа і суспільство в історико-культурному просторі» (Ніжин, 2008); Міжнародній науковій конференції «Беларусь і сусідзі: гістарычныя шляхі, узаемадзеянне і узаемауплывы» (Гомель, 2008); Міжнародній науковій конференції «Краєзнавство і вчитель – 2009» (Харків, 2009); XXII-й Всеукраїнській науковій історико-краєзнавчій конференції «Вінниччина: минуле та сьогодення. Краєзнавчі дослідження» (м. Вінниця, 2009), а також щорічних наукових конференцій викладачів Національного педагогічного університету імені М. П. Драгоманова та Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського.

Публікації. Основний зміст дисертації викладено в індивідуальній монографії (17,0 др. арк.), 43 наукових статтях (40 одноосібних), з яких 30 – опубліковані у наукових фахових виданнях, що входять до переліку ВАК України в галузі «історичні науки» (з них – 29 одноосібних), загальним обсягом 21,4 друк. арк. (з яких 20,8 – авторських).

Структура роботи. Дисертацію побудовано відповідно до мети та завдань наукового дослідження з урахуванням усіх вимог, що ставляться до робіт такого типу. Робота складається зі вступу, чотирьох розділів (14 підрозділів), висновків, додатків, списку використаних джерел та літератури. Загальний обсяг дисертації становить 491 сторінку, з них 397 сторінок основного тексту. Список використаних джерел та літератури налічує 1140 найменувань.

ОСНОВНИЙ ЗМІСТ ДИСЕРТАЦІЇ

У **вступі** дисертації обґрунтовано актуальність теми, сформульовано мету й завдання, визначено об'єкт й предмет дослідження, визначено хронологічні та територіальні межі, наукову новизну і практичне значення одержаних результатів, подано інформацію про апробацію положень та висновків роботи й опублікування її результатів.

У *першому розділі* «**Історіографія, джерела та методологія дослідження**» шляхом історіографічного аналізу з'ясовано стан наукової розробки теми, визначено репрезентативність, достовірність та змістовність джерельної бази, охарактеризовано методи дослідження.

Загалом в **історіографії** досліджуваної проблеми можна умовно виділити декілька періодів. Перший із них охоплює 1920–30-ті рр., тобто час функціонування соціального страхування як основної організаційно-

правової форми соціального захисту робітників та службовців. Поява у цей час широкого спектру літератури, присвяченої розвитку даного інституту, уможливила формування перших бібліографічних покажчиків зі страхової тематики¹. За змістом, структурою та функціональним призначенням усі праці, що вийшли друком у зазначений період, поділяються на декілька груп: праці теоретичного спрямування²; коментарі чинного страхового законодавства³; матеріали методично-інструктивного характеру⁴; історичні нариси⁵; брошури та книги пропагандистського напрямку⁶.

Незважаючи на значну кількість літератури, що вийшла друком у цей період, не можна перебільшувати її значення для наукового дослідження. Значна її частка відображала юридичні та економічні аспекти соціального страхування. Праці історичного спрямування характеризувалися політичною заангажованістю, тенденційністю підбору матеріалу, відображали загальні масштаби розвитку соціального страхування на тлі соціалістичного будівництва. Крім того, вказані роботи базувалися на загальносоюзному матеріалі, не відображаючи особливостей діяльності страхових органів УСРР.

Період 1940 – 50-х рр. у радянській історіографії характеризувався послабленням уваги до проблем соціального страхування. Відхід від соціального страхування як провідної форми соціального захисту, що проявився у втраті фінансової самостійності страхових фондів, перенесенні ваги з призначення допомог і пенсій після 1937 р. до наркомату соціального забезпечення та організації соціальних виплат тим, хто працював на підприємствах, нівелював потребу в існуванні територіальних органів соціального страхування.

Історіографія 1960 – 80-х рр. характеризується передусім виданням

¹ Вигдорчик Н.А. Библиография по социальному страхованию и обеспечению на русском языке / Н.А.Вигдорчик. – М.: НКСО, 1922. – 25 с; Любимов Б. Социальное страхование. Указатель важнейших книг, брошюр и журнальных статей на русском языке / Б. Любимов. – М.: Вопросы труда, 1924. – 62 с.

² Теттенборн З. Советское социальное страхование / З. Теттенборн. – М.: Вопросы труда, 1929. – 139 с; Забелин Л. Теоретические основы социального страхования / Л. Забелин. – М.: Вопросы труда, 1926. – 223 с.

³ Баевский И. Л. Действующее законодательство по социальному страхованию. (С комментариями) / И. Л. Баевский, Я. Р. Эмдин. – М.: Вопросы труда, 1928. – 582 с;

⁴ Вигдорчик Н.А. Врачебная экспертиза при неработоспособности: Руководство для экспертов / Н.А. Вигдорчик. – М.: НКСО, 1922. – 105 с; Торговицкий И.Г. Руководство по инструктированию страховых касс / И.Г. Торговицкий. – М.: Вопросы труда, 1926. – 138 с; та ін.

⁵ Чорний Б. Соціальне страхування / Б. Чорний. – Х.: Український робітник, 1927. – 113 с; Быховский Н.И. Социальное страхование в СССР / Н.И. Быховский. – М.: Власть советов, 1930. – 40 с;

⁶ Данский Б. Г. Социальное страхование раньше и теперь / Б.Г. Данский. – М.: Вопросы труда, 1928. – 251 с; Барит А.В. Социальное страхование при диктатуре пролетариата / А.В. Барит, Б.Т. Милютин. – М.: Профиздат, 1932. – 61 с.

багатотомних фундаментальних праць, фрагменти яких пов'язані з висвітленням діяльності органів соціального страхування в Україні у досліджуваній період. Зосереджуючись загалом на проблемі матеріального добробуту робітничого класу, автори не ставили своїм завданням розкриття функціональних ознак системи соцстраху, характеристики діяльності її органів. Винятком є брошури Є.І. Родіонової⁷, в яких подано нариси з історії соціального страхування в СРСР та капіталістичних країнах.

З розпадом Радянського Союзу та утворенням на його теренах нових суверенних держав розпочався новий етап у розвитку історичної науки. Поряд із науковими розвідками, що заповнювали прогалини у сфері політичної історії, поступово з'являються праці, присвячені аналізу соціальних аспектів історичного розвитку. Важливу роль для концептуального розуміння основ радянської соціальної політики відіграли праці зарубіжних радянологів. Серед них насамперед варто відзначити роботи Н. Меннінга, В. Медісона, В. Джорджа, Н. Давидової, Ш. Фітцпатрік,⁸ у яких визначені основні етапи та принципи радянської соціальної політики, вказані та обґрунтовані її особливості. Зважаючи на те, що соціальна політика в зазначений період розвивалася відповідно до ідеологічних формул, поширених у багатьох індустріальних державах у добу модернізації, автори пропонували не акцентувати увагу на її позитивних чи негативних рисах, а виявляти форми, що сприймалися повсякденним життям і звичайними людьми як суб'єктами модернізму.

Використовуючи попередні та сучасні надбання представників зарубіжної історіографії, окремі з яких були опубліковані і в перекладі, російські вчені пропонують застосовувати феноменологічний підхід до аналізу політики та практики соціальної турботи перших етапів радянської історії. Період 1920 – 30-х років у дослідженнях цього напрямку, виконаних на перетині історії радянської соціальної політики, соціальної історії та культури повсякденності представлений працями Н.Б. Лебіної⁹,

⁷ Родионова Е.И. История социального страхования в СССР. Учебное пособие для врачей под ред. Н.А. Виноградова / Н.И. Родионова. – М.: Профиздат, 1966. – Вып.1. – 34 с; Родионова Е. И. Социальное страхование в капиталистических странах. Учебное пособие для врачей под ред. Н.А. Виноградова / Н.И. Родионова. – М.: Профиздат, 1966. – Вып.4. – 46 с.

⁸ George V. *Socialism, Social Welfare and the Soviet Union* / V. George, N. Manning. – London; Boston and Henley: Routledge, 1980. – 349 p; Manning N. *Russia: revolution or evolution?* / N. Manning, N. Davidova // *International Social Policy: Welfare Regimes in the Developed World* / Pete Alcock und Gary Graig (Eds.). – London: Macmillan, 2001. – P. 203-220; Madison B.O. *Social welfare in Soviet Union* / B.O. Madison. – Stanford: Stanford University Press, 1968. – 309 p; Fitzpatrick Sh. *Everyday stalinism: Ordinary life in extraordinary times. Soviet Russia in the 1930s* / Sh. Fitzpatrick. – Oxford University Press, 1999. – 288 p.

⁹ Лебина Н.Б. *Повседневная жизнь советского города: нормы и аномалии 1920 – 1930-е*

С.В. Журавльова¹⁰, збірником статей за ред. П.В. Романова та Є.Р. Ярської-Смірної¹¹. Історія соціального страхування в Росії 20 – 30-х рр. ХХ ст. знайшла своє відображення у працях С.В. Ашмаріної та А.В. Морозова¹².

Праці сучасних українських дослідників характеризуються плюралізмом методологічних підходів у вивченні проблем історії України 20 – 30-х рр. ХХ ст. Так, новими концепціями висвітлення основ НЕПу, тактики та стратегії більшовицької модернізації відзначаються праці В.М. Даниленка та Г.В. Касьянова¹³, С.В. Кульчицького¹⁴, В.І. Марочка¹⁵ та інших. Зазначені дослідження, визначивши основні теоретичні проблеми, що стосувалися запровадження нової економічної політики, становлення та утвердження тоталітарного режиму, сприяли розробці перспективної тематики та появи нових досліджень із даного періоду. Зокрема, українська історіографія поповнилася новими монографічними працями, присвяченими історії соціально-економічного розвитку суспільства. Так, проблеми приватного підприємництва досліджували О.О. Сушко, М.М. Олійник, Ю.П. Волосник¹⁶, розкриваючи у своїх працях

годы / Н.Б. Лебина. – Спб.: Журнал «Нева», 1999. – 316 с.

¹⁰ Журавлев С.В. «Крепость социализма»: Повседневность и мотивация труда на советском предприятии, 1928 – 1938 гг. / С.В. Журавлев, М.Ю. Мухин. – М.: РОССПЭН, 20004. – 240 с.

¹¹ Советская социальная политика 1920-1930-х годов: идеология и повседневность. Под ред. Павла Романова и Елены Ярской-Смирновой. – М.: ООО «Вариант», ЦСПГИ, 2007. – 432 с.

¹² Ашмарина С.В. Социальное страхование в условиях новой экономической политики 20-х гг. ХХ века / С.В. Ашмарина // Рабочие в России: исторический опыт и современное положение. Материалы IV научно-практической конференции 3-5 ноября 2003 г. – Москва: Эдиториал, 2004. – С. 200-202; Морозов А.В. Коллективы безработных: исторический опыт борьбы с безработицей в Татарской Республике в 1920-1930-х гг. / А.В. Морозов // Сборник научных статей №2 (книга 2). – М.: Изд-во Военного университета. – 2004. – С. 140-154.

¹³ Даниленко В., Касьянов Г., Кульчицкий С. Сталінізм на Україні (20 – 30-ті роки). – К.: Либідь, 1991. – 344 с; Касьянов Г., Даниленко В. Сталінізм і українська інтелігенція (20 – 30-і рр.). – К.: Наукова думка, 1991. – 96 с.

¹⁴ Кульчицкий С. В. Україна між двома війнами (1921-1939 рр.). – К.: Видавничий дім «Альтернативи», 1989. – 335 с; Кульчицкий С. В. УСРР в добу нової економічної політики (1921-1928 рр.). Спроба побудови концептуальних засад реальної історії. – К.: Ін-т історії України НАНУ, 1995. – 201 с; Кульчицкий С. Комунізм в Україні: перше десятиріччя (1919-1928). – К.: Основи, 1996. – 396 с; Кульчицкий С.В. Ціна «Великого перелому». – К.: Україна, 1991. – 431 с.

¹⁵ Марочко В.І. Українська селянська кооперація. Історико-теоретичний аспект (1861-1929 рр.) – К.: М.Р. Kots Publishing, 1995. – 216 с.

¹⁶ Сушко О.О. Особливості становлення та функціонування приватного підприємництва в Україні періоду непу (1921–1928): Історико-теоретичний аспект / О.О. Сушко. – К.: Преса України, 2003. – 251 с; Олійник М.М. Діяльність приватних виробництв України та створення і удосконалення системи соціального захисту працюючих на них в 1921—1929 рр. / М.М. Олійник. – Х.: Б.в., 1998. – 128 с; Волосник Ю.П. Нова буржуазія України та розвиток приватнопідприємницької

характерні особливості його становлення, характеризуючи сторони трудових відносин у процесі виробництва, профспілковий рух і систему соціального захисту робітників. Соціально-політична історія досліджуваного періоду представлена працями М.С. Дорошко, О.М. Мовчан, М.Ю. Виговського¹⁷, у яких автори аналізують процеси становлення та функціонування компартійно-радянської системи влади, її структуру і основні принципи діяльності. Матеріально-економічне становище та соціально-побутові умови праці робітників досліджували Б.І. Андрусишин¹⁸, О.М. Мовчан¹⁹, О.М. Трубенюк²⁰ та С.О. Куглер²¹, позаекономічні стимули мотивації праці робітників України у 1929-1933 рр. – Т.А. Ніколаюк²².

Незважаючи на появу нових вітчизняних праць з історії України, проблеми радянської соціальної політики тривалий час залишалися поза увагою дослідників або ж отримували часткове висвітлення в контексті глобальніших проблем. Одним із перших комплексних досліджень радянської соціальної політики 1920 – 1930-х рр. можна назвати опубліковану в 2006 р. монографію В.Г. Шарпатово²³, за результатами якої

діяльності на фінансовому ринку в роки непу / Ю.П. Волосник. – Х.: НМЦ «СД», 2002. – 380 с.

¹⁷ Дорошко М.С. Номенклатура: керівна верхівка Радянської України 1917-1938 рр. / М.С. Дорошко. – К.: Ніка-Центр, 2008. – 368 с; його ж: Компартійно-державна номенклатура УСРР у 20—30-ті роки ХХ століття: соціо-історичний аналіз / М.С. Дорошко. – К.: Вид.-поліграф. центр «Київський університет», 2004. – 134 с; Мовчан О.М. Українські профспілки в компартійно-радянській системі влади (20-ті рр.) / О.М. Мовчан. – К.: Ін-т історії України НАНУ, 2004. – 420 с; Виговський М.Ю. Номенклатура системи освіти в УСРР 1920-1930-х рр: соціальне походження, персональний склад та функції. – К.: Генеза, 2005. – 308 с.

¹⁸ Андрусишин Б. У пошуках соціальної рівноваги: нарис історії робітничої політики українських урядів революції та визвольних змагань 1917-1920 рр. – К.: ФСПУ, 1995. – 192 с.

¹⁹ Мовчан О.М. Проблема працевлаштування в Україні (1920-ті роки) / О.М. Мовчан // Україна ХХ ст.: культура, ідеологія, політика. – К.: Інститут історії України НАН України, 2009. – Вип.15. – С. 121-130; її ж: Медичне обслуговування робітників УСРР. 1920-ті рр. / О.М. Мовчан // Проблеми історії України: факти, судження, пошуки. – К.: Інститут історії України НАН України, 2006. – Вип.15. – С. 19-64 та ін.

²⁰ Трубенюк О.М. Матеріально-економічне становище та умови праці робітників України (друга половина 1920 – початок 1930-х рр.: Автореф. дис ... канд. іст. наук: 07.00.01 / О.М. Трубенюк. – Київський національний університет ім. Тараса Шевченка. – К., 2001. – 18 с.

²¹ Куглер С.О. Тоталітарна система і праця (Система підготовки кадрів для промисловості України у довоєнний період. Соціальне становище робітників України в 1920-1940 рр. / С. О. Куглер // Нова політика. – 1997. – №4. – С. 24-27.

²² Ніколаюк Т.А. Позаекономічні стимули мотивації праці робітників України в 1929-1933 рр. / Т.А. Ніколаюк // Український історичний журнал. – 1999. – №4. – С. 51-63.

²³ Шарпатовий В.Г. Соціальне забезпечення в УРСР (20 – 30-ті роки ХХ ст.) / В.Г. Шарпатовий. – К.: Ніка-Центр, 2006. – 268 с.

захищено докторську дисертацію. Її предметом є становлення і функціонування системи соціального забезпечення в УСРР упродовж 1919-1938 рр. В контексті проблеми автор розкриває зародження інституту соціального страхування в рамках народного комісаріату соціального забезпечення УСРР. Безпосередньо проблемам соціального страхування українських робітників в умовах НЕПу присвячено статтю О.М. Мовчан²⁴. Питання охорони праці та соціального страхування трудівників Української РСР в період другої світової війни висвітлював П.М. Чернега²⁵.

Джерельною базою дослідження є: архівні фонди радянських, партійних та безпосередньо страхових органів різних рівнів; опубліковані союзні та республіканські нормативні акти, що регулювали відносини у сфері соціального страхування; статистичні матеріали; опубліковані документальні матеріали; періодичні видання досліджуваного періоду.

При написанні роботи автором опрацьовано фонди Центрального державного архіву вищих органів влади та управління України (ЦДАВО України), Центрального державного архіву громадських об'єднань України (ЦДАГО України), Центрального державного історичного архіву України у м. Києві (ЦДІАК України), державних архівів Вінницької, Донецької та Харківської областей.

Серед архівних документів і матеріалів ЦДАВО України, використаних у роботі, найбільшу наукову цінність мають фонди Головного управління соціального страхування України (Ф. 2851), Народного комісаріату праці УСРР (Ф. 2623); Всеукраїнської ради професійних спілок (Ф. 2605), Народного комісаріату соціального забезпечення (Ф. 348), Української загальнопланової комісії при Українській економічній нараді (Укрдержплану) (Ф. 337), Народного комісаріату охорони здоров'я УСРР (Ф. 342), Всеукраїнського центрального виконавчого комітету робітничих, солдатських та червоноармійських депутатів (ВУЦВК) (Ф. 1).

Найбільш змістовним є фонд Головного управління соціального страхування України, органу, що здійснював безпосереднє управління соціальним страхуванням. Хронологічні рамки фонду включають 1922-33 рр., тобто увесь період існування вказаного управління, однак за

²⁴ Мовчан О.М. Соціальне страхування робітників УСРР в добу нової економічної політики (1921-1928 рр.) / О.М. Мовчан // Наукові записки Тернопільського національного педагогічного університету ім. В. Гнатюка. Серія: Історія. – 2009. – Вип.2. – С. 105-116.

²⁵ Чернега П. Охорона праці та соціальне страхування робітників Української РСР у роки II світової війни (1939-1945 рр.) / П. Чернега // Історія України. – 2008. – Березень (№10). – С. 1-3; Чернега П.М. Виконання профспілками державних функцій соціального страхування і забезпечення санаторно-профілактичного та медичного обслуговування трудящих України / П.М. Чернега // Вісник академії праці і соціальних відносин. – 2003. – №2. – С. 59-65.

кількістю справ найбільш представлені 1923-30-ті рр., тобто час перебування соцстраху у відомчій підпорядкованості Наркомату праці УСРР. Систематизовані в описі фонду документи можна класифікувати на дві групи. Перша включає в себе нормативно-правові документи та матеріали про їх застосування (декрети, постанови, розпорядження, директиви, обіжники, накази, положення, роз'яснення, плани, протоколи, угоди, листування, телеграми). Друга група документів має аналітичне спрямування (звіти, зведення, статистичні таблиці, анкети, доповідні записки, відомості). У комплексі вони є базовими для розуміння теорії та практики соціального страхування у 1920 – 30-х рр.

Оскільки впродовж 1923-33 рр. органи соціального страхування знаходилися у відомчому підпорядкуванні Народного комісаріату праці УСРР, то матеріали фонду вказаного наркомату є важливим джерелом для оцінки діяльності органів соціального страхування та визначення їх місця в системі соціального захисту. Особливістю окремих матеріалів є їх вищий ієрархічний статус, який відображає основні напрямки соціальної політики досліджуваного періоду. Щорічні звіти про роботу НКП УСРР, невід'ємною структурною складовою якого було Управління соціального страхування, дозволяють простежити динаміку розвитку системи соціального страхування в Україні впродовж вказаного періоду в якісних і кількісних вимірах. Окрім загальних систематизованих даних у справах фонду підібрані матеріали, що стосуються окремих напрямків діяльності страхових органів.

Дослідження діяльності органів соціального страхування у 1933-1937 рр. було б неможливими без опрацювання матеріалів фонду Всеукраїнської ради професійних спілок. Об'єднанням НКП УСРР та ВУРПС та передачею соціального страхування у відання профспілок пояснюється подальше збереження матеріалів про діяльність страхових органів у фонді даної установи. Вже починаючи з січня 1932 р. невід'ємним підрозділом республіканської ради профспілок виступає бюро соцстраху, що стає своєрідним директивним та інформаційно-аналітичним центром діяльності органів соціального страхування.

Становлення соціального страхування при переході до НЕПу відбувалося в рамках Народного комісаріату соціального забезпечення. Саме тому матеріали фонду вказаного наркомату є необхідними для дослідження початкового етапу зародження соціального страхування як форми соціального захисту населення в умовах ринкових відносин.

Певна частка матеріалів, що характеризують кількісні показники діяльності органів соціального страхування знаходиться у фонді Української загальнопланової комісії при Українській економічній нараді (Укрдержплану), зокрема її економічної секції та секції праці. Окрім звітів ГУСС, НКСЗ та НКОЗ УСРР у фонді містяться фінансові матеріали Українського курортного управління, відділу робітничої медицини.

Фінансове становище страхових органів відображено в протоколах засідань бюджетно-фінансової секції Укрдержплану та матеріалах до них.

Висвітлення основ медичного страхування було б неповним без використання матеріалів архівного фонду Народного комісаріату охорони здоров'я УСРР, при якому у 1922-1927 рр. функціонував відділ робітничої медицини. У фонді збереглися протоколи засідань колегії відділу робітничої медицини, обіжники та інструкції з приводу надання медичної допомоги застрахованим, листування з губернськими і окружними відділами та інспекціями охорони здоров'я.

Окремі матеріали, що стосуються пенсійного страхування, зберігаються у фонді Всеукраїнського центрального виконавчого комітету робітничих, солдатських та червоноармійських депутатів (ВУЦВК). Це, передусім, листування з Головоцстрахом про призначення та виплату пенсій інвалідам праці та громадянської війни, робітникам-винахідникам, персональним пенсіонерам, видачу допомог безробітним, оплату понаднормових робіт, визначення розмірів страхових внесків тощо.

Архівні фонди ЦДАГО України дають змогу простежити роль та місце соціального страхування у більшовицькій доктрині суспільного розвитку, виокремити періоди соціальної політики радянської держави. Матеріали з'їздів, конференцій і пленумів, політбюро ЦК КП(б)У (описи 1, 6, 20) окрім загальної позиції державної партії, відображають також дискусії партійного керівництва щодо альтернативних шляхів розвитку соціального страхування.

Колекцію матеріалів ЦДАК України (фонди Київського губернського присутствія у справах страхування робітників (Ф. 578.), Київського губернського із фабричних та гірничозаводських справ присутствія (Ф. 576.), канцелярії окружних фабричних інспекторів Київського (Ф. 575.) та Харківського (Ф. 2090.) округів, канцелярії старшого фабричного інспектора Київської губернії (Ф. 574.)) було використано для порівняльного аналізу радянського та дореволюційного страхового законодавства.

Сучасні електронні ресурси з історії страхування робітників Росії (кінця ХІХ – першої чверті ХХ ст.), розміщені на сайті історичного факультету Московського державного університету ім. М.В. Ломоносова, дають змогу дослідникам отримати доступ до деяких оцифрованих документів та матеріалів Державного архіву Російської федерації (ДАРФ), Російського державного архіву економіки (РДАЕ), Російського державного архіву соціально-політичної історії (РДАСП).

Окрему групу джерел наукового дослідження складають матеріали офіційної статистики. Найбільш інформативними є фінансові та статистичні звіти Головоцстраху України²⁶. Статистичні дані містять у

²⁶ Социальное страхование на Украине в 1925-1926 гг. – Харьков: Изд. НКТ УССР,

собі також опубліковані звіти окружних кас і матеріали страхових конференцій, статистичні щорічники, матеріали промислової статистики, статистики праці й охорони здоров'я. Правове регулювання діяльності органів соціального страхування означеного періоду здійснювалося за допомогою збірок нормативних актів із соціального страхування в Україні²⁷. Система управління соціальним страхуванням з боку партійних і профспілкових органів відображена у спеціальних збірниках документів²⁸, а також стенографічних звітах партійних, радянських та профспілкових з'їздів, поточній пресі.

Методологією дослідження діяльності страхових органів є теоретико-методологічне підґрунтя, конкретно-історичні концепції, принципи та методи дослідження. Методологічний плюралізм, властивий сучасному історіографічному процесу, відзначається наявністю різних теоретичних моделей з'ясування політичної та соціальної історії, основними концептуальними засадами яких слугують теорії тоталітаризму та принципи модернізації. Тоді як теорія тоталітаризму є визначальною для аналізу історії політичного розвитку радянського суспільства, концепцію повсякденності активно застосовують для відображення соціальних відносин досліджуваного періоду. Міждисциплінарний підхід до вивчення діяльності органів соціального страхування полягає у потребі дослідження проблеми в контексті історії радянської соціальної політики, соціальної історії, соціології, культури радянської повсякденності, економічної історії. Методологічною основою дослідження є принципи історизму, науковості, об'єктивності та системності.

Дослідження діяльності органів соціального страхування 20–30-х рр. ХХ ст. здійснювалося загальнонауковими, спеціально-історичними та інтегрованими (міждисциплінарними) методами. Визначальним у його структуруванні став проблемно-хронологічний метод. Застосування

1927. – 123 с; Соціальне страхування на Україні у 1926-1927 рр. (Статистичні та фінансові матеріали. – Харків: Питання праці, 1928. – 144 с; Соціальне страхування на Україні у 1927-1928 рр. (Статистичні та фінансові матеріали). – Харків: Питання праці, 1929. – 131 с.

²⁷ Сборник постановлений и распоряжений по социальному страхованию. – Харьков: Уполнаркомтруд РСФСР при СНК УССР, 1923. – 332 с; Сборник действующего законодательства по социальному страхованию на Украине. Под общей редакцией И.И. Фреймана. – Харьков: «Вопросы труда», 1926. – 499 с; Фрейман І.І. Збірка правил про забезпечення застрахованих порядком соціального страхування / І.І. Фрейман. – Харків: Питання праці, 1929. – 270 с; Збірка постанов по державному соціальному страхуванню. – К.: Радянська торгівля, 1937. – 30 с.

²⁸ ВКП(б) и профсоюзы о социальном страховании: Сб. документов / Под общ. ред. Д. Антошкина. – М.: Профиздат, 1934. – 182 с.; Всесоюзная коммунистическая партия (большевиков) о социальном страховании. Сборник документов. Подготовили к изданию А. Таубер и И. Ахматовский. – М.: Профиздат, 1940. – 112 с.; Директивы ВКП(б) по хозяйственным вопросам. – М.: Профиздат, 1931. – 628 с.

історико-порівняльного методу дало змогу розкрити співвідношення декларативної та реальної соціальної політики радянської держави, вираженої через діяльність страхових органів, визначити особливості їх роботи в період військового комунізму, НЕПу та в умовах упровадження модернізаційних процесів в економіці. Загальну картину розвитку соціального страхування в УРСР розкрито за допомогою порівняльного аналізу діяльності органів соціального страхування у різних її регіонах. Обґрунтування змісту радянського соціального страхування автор здійснював через порівняння з дореволюційними формами страхування робітників та функціонуванням цього інституту в сучасний період. Використання історико-системного методу демонструє комплексний підхід до вивчення діяльності органів соціального страхування в контексті радянської соціальної політики, еволюції трудових відносин у промисловості України досліджуваного періоду. Застосування історико-генетичного методу відбилося на розкритті причинно-наслідкових зв'язків і закономірностей розвитку радянської соціальної політики. За допомогою типологічного методу в дослідженні розмежовано теорію та практику соціального страхування, розкрито діяльність органів соціального страхування за окремими його видами. У пізнавальній діяльності всі вищезазначені методи перебувають у діалектичному взаємозв'язку, доповнюють один одного, що, безперечно, уможливорює забезпечення об'єктивності пізнавального процесу.

Отже, історіографічний огляд засвідчує відсутність спеціальних комплексних праць, присвячених діяльності органів соціального страхування в радянській Україні у 20 – 30-ті рр. ХХ ст. Використана джерельна база, у складі якої різнотипні за змістом і формою, ступенем репрезентативності і достовірності документи та матеріали, при застосуванні відповідного методологічного інструментарію, покликана забезпечити наукову достовірність результатів дослідження, визначити головні закономірності та тенденції діяльності органів соціального страхування в УРСР у 20 – 30-ті рр. ХХ ст.

У *другому розділі* «**Засадничі складові радянського соціального страхування**» проаналізовано погляди радянсько-партійного керівництва щодо становлення та функціонування соціального страхування як організаційно-правової форми соціального захисту робітників та службовців, охарактеризовані організаційна структура і правовий статус, організаційний стан та соціальний склад страхових органів, обґрунтовані джерела фінансового забезпечення системи державного соціального страхування.

Дослідження радянської соціальної політики 20 – 30-х рр. ХХ ст. та місця у ній системи соціального страхування дає змогу виокремити три самостійні періоди, кожен з яких характеризувався власними рисами та особливостями. У перший із них, започаткований одразу після приходу

більшовиків до влади, було прийнято низку декретів, що запроваджували соціальне страхування робітників, яке ґрунтувалося на принципах всеосяжності, самоврядування робітників у страхових органах, повного матеріального забезпечення робітників у разі настання соціальних ризиків. Такі кроки зовсім не відповідали справжнім намірам, а тим більше фінансовим можливостям нової влади, і відігравали здебільшого декларативну роль. Під впливом націоналізації промисловості та торгівлі в умовах військового комунізму зміст соціального страхування істотно змінювався. Якщо в перші місяці страхові фонди дійсно продовжували управлятися представниками профспілок і самими застрахованими, то в період військового комунізму уряд ліквідував децентралізацію, зосередивши управління соціальним захистом у своїх руках. Постановою РНК РСФРР від 31 жовтня 1918 р. провідною формою соціального захисту населення проголошувалося соціальне забезпечення. Винятком на певний час залишалася територія УСРР, де з приходом радянських військ на початку 1919 р. було відновлено соціальне страхування. У цей час соціальний захист набував все більше політизованого та вибіркового характеру, при якому пріоритет у забезпеченні надавався червоноармійцям та сім'ям осіб, що загинули на фронті. Водночас із кола забезпечуваних виключалися категорії населення, представники яких були позбавлені виборчих прав, а заодно й можливості звертатися за захистом до держави у разі настання соціальних ризиків.

Перехід до НЕПу, що ознаменував крах більшовицьких сподівань на світову революцію, започаткував другий період в історії радянської соціальної політики. Через складне політичне й економічне становище радянська держава на деякий час змушена була відмовитися від комуністичних експериментів та повернутися до реалістичніших програм соціального захисту. Нова економічна політика поряд із позитивними явищами в економіці поглибила соціальну нерівність і тому вимагала насамперед матеріальної підтримки робітників та службовців, які становили соціальну опору режиму для недопущення їх декласування. Соціальне забезпечення через надання адресних допомог, що відображало ідеологію правлячої партії, виявилось непосильним для радянської держави, яка перебувала на межі економічного краху. З таких міркувань владна партія прийняла рішення про перехід до побудови соціального захисту на принципах соціального страхування. Основними категоріями підопічних соцстраху в цей період були робітники та службовці. Тим часом розширення групи «позбавленців» свідчило про домінування стратифікуючої функції соцстраху, яка була надійною зброєю у класовій боротьбі в умовах лібералізації суспільного життя

Реалізація першого п'ятирічного плану, в основу якого були покладені завдання індустріалізації та колективізації сільського господарства, відкрила новий, третій період. Із самого його початку курс соціальної

політики спрямовувався на потреби державної економіки, підпорядковуючись завданням швидкого індустріального росту, який був покликаний забезпечити побудову соціалізму в окремо взятій державі, зміцнити економічну та оборонну здатність тоталітарного режиму. Форми соціального захисту в цей час були нерозривно пов'язані з політикою стимулювання трудової діяльності, відіграючи важливу роль не тільки у зміцненні трудової дисципліни, але і в заохоченні зростання продуктивності праці. Соціальну турботу філантропічного характеру в цей період замінив жорсткий соціальний контроль з елементами диктату, а подекуди й терору. Соціальне страхування використовувалося як зброя у боротьбі з «дезорганізаторами» і як виховний засіб для залучення робітників у виробництво. Пріоритетними групами соціального захисту були робітники провідних галузей економіки, передусім працівники із тривалим безперервним стажем роботи, передовики виробництва.

Прийняття союзної і республіканської конституцій, що проголошували побудову основ соціалістичного ладу, по суті, ознаменувало остаточну відмову держави від соціального страхування як самостійної організаційно-правової форми соціального захисту населення. Задекларовані права на матеріальне забезпечення у разі тимчасової втрати працездатності, старості, материнства поширювалися на всіх без винятку громадян, однак їх реалізацію пропонувалося здійснювати на основі солідарного розподілу соціалізованих фондів з метою «підвищення матеріального добробуту трудящих». На зміну соціальному страхуванню – тимчасово та вимушено запровадженому «буржуазному інститутіві соціального захисту» – знову прийшло соціальне забезпечення, яке найбільш повно відбивало основні положення комуністичної доктрини суспільного розвитку.

Початок загальнообов'язковому державному соціальному страхуванню та створенню перших державних страхових органів у світовій практиці було покладено прийняттям у Німеччині перших страхових законів, що поширювалися на всю територію і заклали підґрунтя для однієї з моделей прогресивного соціального законодавства. Системний підхід до запровадження загальнообов'язкового державного соціального страхування в Російській імперії, також і на українських землях, був започаткований третьою Державною думою, яка під впливом посилення хвилі робітничого руху 23 червня 1912 р. прийняла пакет страхових законів.

З появою радянської держави систему соціального страхування було серйозно реформовано для пристосування до більшовицької моделі суспільного розвитку. З усіх колишніх республік СРСР саме в Україні діяльність органів соціального страхування набула найбільшого розмаху. Це пояснювалося частковим збереженням на цій території окремих страхових органів (лікарняних кас, страхових присутствій), залученням до організації соціального страхування досвідчених страхових працівників,

реальною підтримкою ідей соціального страхування радянськими, господарськими та профспілковими органами на місцях. Уже наприкінці 1922 р. в Україні було сформовано основні ланки страхової мережі, хоч остаточну побудову низових страхових органів за єдиним проектом на місцях було завершено лише у грудні 1926 р.

Система органів соціального страхування в Україні будувалася за територіальним принципом. Страховими органами на місцях виступали страхові каси, страхові пункти та страхові уповноважені. Безпосереднє керівництво здійснювало Головне управління соціального страхування, яке входило в структуру НКСЗ, а із 1923 р. – НКП УСРР. У своїй діяльності управління керувалося директивами як республіканського, так і союзного наркоматів праці, однак в оперативно-фінансовій сфері підпорядковувалося виключно Центральному управлінню соціального страхування у Москві. Для координації дій страхових органів у системі виконавчої влади, а також із господарськими та профспілковими органами, у лютому 1926 р. було створено міжвідомчий колегіальний орган – Всеукраїнську раду соціального страхування, що входила до структури відповідної союзної ради. Із проголошенням курсу на модернізацію економіки страхові каси були замінені виплатними пунктами на підприємствах, а в основу побудови страхової мережі було покладено галузевий принцип. Через ліквідацію наркомату праці керівництво соцстрахом передали профспілкам, а, починаючи із 1937 р., переважну більшість функцій соціального страхування делегували Народному комісаріату соціального забезпечення.

Запроваджуючи державне соціальне страхування як форму соціального захисту населення в умовах НЕПу, більшовики намагалися зберегти його класовий зміст, що втілювався насамперед у питанні про обсяг соціального страхування. Незважаючи на популістські гасла радянської влади про поширення соціального страхування на всіх осіб найманої праці, в законодавчих актах під це поняття підпадали, в основному, промислові робітники та службовці радянських і партійних установ. На соціальний захист за рахунок коштів соціального страхування не могли розраховувати селяни-власники, особи самостійної праці, члени промислових, промислово-кредитних товариств, сільськогосподарських кооперативів й артілей, для яких, на переконання влади, «робота за наймом була лише джерелом підсобного заробітку, на відміну від чистокровних пролетаріїв, для яких така робота була основним джерелом». Навіть у думках радянська влада не допускала можливості обслуговування за рахунок страхових коштів своїх політичних опонентів, засуджених за злочини проти нового режиму та служителів релігійних культів.

Підготовчу роботу із запровадження соціального страхування в Україні було розпочато на початку лютого 1922 р., коли обіжником НКСЗ УСРР від 7 лютого усім губернським радам професійних спілок

пропонувалося приступити до створення підвідділів соціального страхування на місцях, дотримуючись єдиної системи страхування, яка діяла в РСФРР. Оскільки організаційне становлення системи радянського соціального страхування в Україні протягом 1922 р. відбулося в рамках НКСЗ, структури, що сприймала цей інститут як тимчасове явище в умовах НЕПу, особливих зрушень у напрямку практичної діяльності страхових органів на місцях не відбулося. Лише з переходом соцстраху у відання НКП на початку 1923 р. страхові органи на місцях приступили до виконання своїх функцій. Починаючи із 1924 р., побудова Головоцстрахом УСРР апарату на місцях здійснювалася шляхом укрупнення страхових кас та поєднання їхньої роботи з діяльністю профспілкових, партійних та радянських органів. Ефективність роботи страхових органів по обслуговуванню застрахованих дала позитивні результати. Зважаючи на це, в директивах першого п'ятирічного плану перед страховими органами України було поставлено завдання – остаточно охопити страхуванням промислових робітників протягом 1929/30 р., а сільських наймитів – протягом 1931/32 р.

Проте із взяттям партією курсу на форсований економічний розвиток спостережено відхід від страхових принципів забезпечення в діяльності органів соцстраху. Страховим органам на місцях пропонувалося проводити більш чітку класову лінію у справі забезпечення пролетарських кадрів, переходити від індивідуальної і грошової допомоги до колективної і трудової, боротися із симуляцією та самокаліченням, обмежувати та позбавляти допомоги «дрібнобуржуазні елементи». Прагнення до економії страхових коштів для подальшого їх використання на потреби модернізації економіки мали своїм наслідком реорганізацію територіальної страхової мережі та перенесення функцій страхових органів на виробництво. З цього часу на підприємствах засновувалися виплатні пункти, що обслуговувалися самими ж робітниками на громадських засадах.

Передання справ соціального страхування профспілкам у вересні 1933 р. негативно позначилося на діяльності страхових органів. Без спеціальної страхової підготовки професійним працівникам було надзвичайно важко освоїти новий напрямок роботи, унаслідок чого страхові органи залишилися без організаційного керівництва і контролю. Позбавивши органи соціального страхування права самостійно розпоряджатися страховими коштами та передавши частину функцій із забезпечення непрацездатних органам соціального забезпечення наприкінці 1930-х рр., влада остаточно припинила функціонування територіальної страхової мережі в Україні.

Основоположним принципом, який визначав радянську фінансову систему соціального страхування, було покладення усіх витрат із соціальних виплат на підприємців та державу без права стягнення страхових внесків із найманих працівників. За ст. 177 Кодексу законів про

працю УСРР 1922 р. джерелами коштів на забезпечення застрахованих в Україні слугували страхові внески, встановлені в процентному відношенні до заробітної плати; пеня, нарахована на страхувачів за несплату в строк страхових внесків; штрафи, що накладалися на страхувачів за недотримання положень закону та правил про працю і соціальне страхування; відсотки на капітали та доходи від діяльності підприємств, установ та інших надходжень. Сплата страхових внесків покладалася на підприємства, установи, господарства та осіб, які використовували найману працю. Звільнення працівників від внесення страхових внесків більшовики вважали найвагомим досягненням у сфері соціального страхування.

Визначення розмірів страхових внесків для підприємств, що встановлювалися у процентному відношенні до загальної суми заробітної плати із врахуванням ступеня шкідливості та небезпечності виробництва, було прерогативою союзних страхових органів і визначалося особливими постановами ЦВК та РНК СРСР. Прагнення держави перенести основний фінансовий тягар на приватні підприємства виявилось у встановленні пільгових страхових тарифів для підприємств державної промисловості та державних установ. Через значний відсоток в Україні державних підприємств важкої промисловості, що тарифікувалися за пільговим тарифом, серед усіх союзних республік УСРР отримала найнижчий розмір середнього страхового тарифу. Негативно на стані формування бюджету позначалася і хронічна заборгованість по сплаті страхових внесків державними підприємствами та установами, у результаті чого бюджет органів соціального страхування УСРР, починаючи із 1926 р., визначався як дефіцитний.

Забезпечення застрахованих встановленими законодавством пенсіями і допомогами значною мірою залежали від ефективної діяльності страхових органів зі стягнення страхових внесків. Найбільші труднощі з надходженням страхових внесків спостерігалися в промислових районах, де страховим органам доводилося мати справу переважно з державними підприємствами. Наслідком відсутності державних кредитів була невчасна сплата внесків, а часто і явне ігнорування страхових законів, що виражалося у розсилці підвідомчим установам самостійних роз'яснень та розпоряджень, які суперечили постановам про соціальне страхування. В результаті на 1 жовтня 1928 р. бюджет українських органів соціального страхування характеризувався найбільшим дефіцитом.

Курс на «соціалістичну модернізацію» економіки спричинив істотні зміни в системі використання коштів соцстраху. Основними її принципами було визнано ліквідацію зрівнялівки в забезпеченні застрахованих та спрямування коштів на забезпечення робітників провідних галузей промисловості.

Отже, у більшовицькій доктрині суспільного розвитку соціальне

страхування розглядалося як буржуазний інститут соціального захисту. Його запровадження в умовах нової економічної політики було яскравим прикладом пристосування соціальної політики до політичного моменту. Незважаючи на це, за короткий час в Україні було створено самостійну мережу страхових органів, що обслуговували основну масу робітників та службовців. Однак дефіцит бюджету українського соцстраху, започаткований у другій половині 1920-х рр., унеможлилював забезпечення застрахованих відповідно до проголошених принципів. З переходом до форсованого розвитку економіки кошти соцстраху спрямовують на забезпечення потреб індустріального розвитку.

У *третьому розділі «Надання допомоги населенню в порядку соціального страхування»* відображено теоретико-правові засади та практику діяльності страхових органів України з питань забезпечення допомогами робітників та службовців у разі настання страхових випадків.

Значним прогресивним кроком уперед на шляху встановлення відповідних гарантій для осіб, що втратили роботу, було запровадження радянською владою соціального страхування від безробіття. Завдяки діяльності страхових органів наприкінці 1920-х рр. в Україні вдалося забезпечити значну частку безробітних, що перебували на обліку. При цьому кошти соцстраху складали більше половини усіх витрат на обслуговування безробітних. Трудова допомога застрахованим надавалася через участь їх у громадських роботах та колективах безробітних. Специфічними видами допомоги, властивим лише українським страховим органам, були: організація будинків для ночівлі, гуртожитків та їдалень для безробітних.

Однак захист безробітних навіть у період тимчасового вимушеного переходу до ринкових відносин в умовах НЕПу мав класовий характер. Страхове законодавство було спрямоване переважно на забезпечення пролетарських кадрів з дотриманням чітких класових позицій. За відмови у призначенні допомог керувалися здебільшого не принципом свободи праці, а обов'язком трудової повинності на користь радянської держави. Розміри допомог з безробіття не диференціювалися залежно від розміру заробітної плати працівника, а вираховувалися із середнього заробітку. До того ж обсяг допомог залежав від території проживання безробітних та їхньої професійної належності до певних категорій працівників. Найбільші розміри допомоги передбачалися для мешканців східних областей України, важливіших у промисловому плані та осіб розумової праці вищої кваліфікації, серед яких значну частку становили політичні працівники. Сума грошової допомоги залежала також від стажу безперервної роботи та членства у профспілках. Напівселянський елемент у середовищі робітників за наймом, сезонні та тимчасові робітники, що були частково застрахованими, не забезпечувалися соціальними виплатами. Із згортанням НЕПу та відновленням комуністичного наступу, за рішенням державно-

партійного керівництва обслуговування безробітних органами соціального страхування в Україні було припинено в адміністративному порядку.

Медичне страхування, що зародилося наприкінці XIX ст. під назвою «фабрична медицина», свого розквіту набуває з переходом до нової економічної політики. Створені в Україні органи страхової медицини (робмеди) виявили певну активність у наданні медичної допомоги застрахованим через самостійну страхову мережу лікарняних та санаторно-профілактичних установ, що утримувалася та обслуговувалася за рахунок окремого страхового фонду. Операційний фонд робітничої медицини «Г» складався зі страхових внесків і до 1924/25 р. існував як дотаційний, згодом – як основний. Залежно від ступеня шкідливості та небезпечності підприємств розміри страхових внесків на лікарську допомогу встановлювалися від 5,5 до 7% від фонду заробітної плати. Додаткове поповнення фонду здійснювалося за рахунок 29 % надходжень від пені та штрафів. На 1927 р. кошти фонду страхової медицини складали 49,5% усіх асигнувань, витрачених на охорону здоров'я в Україні.

Проте зародження страхової медицини в надрах народного комісаріату охорони здоров'я та прагнення більшовиків зберегти єдину радянську соціалістичну медицину не сприяли самодостатньому розвитку цього страхового інституту. Постійна боротьба між страховими органами й органами охорони здоров'я за право розпоряджатися страховими коштами негативно позначилася на обслуговуванні застрахованих, ефективності та якості медичної допомоги. Розформування відділів робітничої медицини наприкінці 1927 р. та передання фонду допомоги застрахованим у розпорядження органів охорони здоров'я призвели до ліквідації інституту страхової медицини на місцях. Зі згортанням НЕПу та курсом на «соціалістичну модернізацію» народного господарства влада забезпечила одноосібне керівництво медичною допомогою та контроль за використанням страхових коштів. Перед страховими органами ставилося завдання ліквідувати зрівнялівку в медичному забезпеченні застрахованих, перерозподіливши кошти для кращого обслуговування робітників провідних галузей промисловості.

Організація санаторно-профілактичної роботи розглядалася більшовиками як важливий елемент класової теорії. Змальовуючи чорними фарбами соціально-побутове становище робітників у буржуазних державах, партійні ідеологи наголошували на відсутності там турботи про здоров'я робітників. Натомість радянська влада проголошувала своїм завданням не лише ефективне лікування робітників, але й проведення профілактичних заходів з «боротьби із чотирма ворогами робітничого класу, які дісталися у спадок від старого ладу: туберкульозом, сифілісом, алкоголізмом та нервовими хворобами». Для реалізації проголошеного, відповідно до декрету РНК РСФРР від 6 квітня 1919 р., усі лікувальні місцевості та курорти були націоналізовані та оголошені власністю

держави. Окрім того, в профілактичні установи перетворювалися конфісковані маєтки, розміщені в найбільш мальовничих місцевостях. На 1923 р. більшість губерній України мали свої будинки відпочинку, розміщені в колишніх садибах, палацах чи дачах. Через економічні труднощі в листопаді 1924 р. РНК УСРР своєю постановою оголосив про зняття будинків відпочинку, санаторіїв та курортів із державного забезпечення та передання їх на матеріальне утримання страховим касам.

Серйозну увагу радянська влада приділяла відбору та направленню застрахованих на лікування і відпочинок. Завдання такого відбору, що проводився страховими органами та профспілками, полягало в направленні до санаторно-профілактичних установ осіб, «найбільш цінних для пролетарського суспільства», при цьому перевага надавалася представникам робітничого класу, які мали становити не менше 80% від усіх направлених. Розширення обсягів санаторно-курортних кампаній у період нової економічної політики засвідчило активізацію роботи соцстраху в цій сфері. Проте подальше зменшення фінансування профілактичної роботи через зростання дефіциту бюджету соціального страхування й недоліки централізованого розподілу страхових коштів призвело до невиконання поставлених завдань та негативно позначилося на якості обслуговування.

Зі згортанням нової економічної політики відбувається посилення класових позицій у санаторно-профілактичній роботі, що виразилося у встановленні норм обслуговування для різних соціальних верств та наданні переваг у забезпеченні застрахованим в індустріальних районах. Збільшення чисельності промислового пролетаріату в умовах модернізації економіки привело до того, що влада взяла курс на розширення найпростіших і менш витратних форм масової профілактики на принципах самообслуговування та участі застрахованих у розподілі витрат. В умовах «індустріального стрибка» відпочинок застрахованих пропонувалося поєднувати із трудовими процесами в спеціальних таборах для старших робітників та колоній для робітничої молоді.

Соціальне страхування тимчасової непрацездатності в Україні у 1920 – 30-х рр. як за обсягом, так і за використанням страхових коштів посідало одне з провідних місць в діяльності страхових органів. Протягом зазначеного періоду для забезпечення тимчасово непрацездатних використовувалося від 1/3 до 1/2 загальної суми страхових коштів. Таке становище передусім було наслідком державного регулювання трудових відносин, грандіозної кампанії з підвищення продуктивності праці. Відсутність здорових умов праці, недотримання правил охорони праці, гігієни та виробничої санітарії, встановлення непосильних норм праці та виробітку, перенапруження виробничого процесу нерідко призводили до виснаження робітників, збільшуючи при цьому когорту непрацездатних, що потребували соціального захисту.

Запровадження модернізаційних процесів в економіці викликало істотні зміни в забезпеченні тимчасово непрацездатних. Через прагнення до інтенсифікації праці робітників та використання страхових коштів для потреб індустріального виробництва влада суттєво скоротила обсяги коштів на забезпечення застрахованих. У діяльності страхових органів це проявилось в «боротьбі із захворюваністю» через доведення до підприємств лімітів періоду тимчасової непрацездатності, посилення діяльності органів контролю, проведення ідеологічних кампаній проти «прогульників», «ледарів», «літунів» тощо. Виховання соціалістичного ставлення до праці здійснювалося через встановлення підвищених розмірів допомоги для учасників соціалістичного змагання, ударників, осіб із безперервним стажем роботи на одному підприємстві, членів профспілок, при цьому основні принципи соціального страхування цілком відкидалися.

Отже, практика органів соціального страхування в Україні щодо забезпечення застрахованих допомогою здійснювалася за різними напрямками соціальних ризиків. Джерелом виплат слугували відповідні страхові фонди. Незважаючи на збереження класового підходу в діяльності органів соцстраху, у початковий період НЕПу спостережено певні позитивні тенденції в обслуговуванні застрахованих, що виявляли себе у розширенні кола забезпечуваних, зростанні розмірів страхових виплат. Запровадження модернізаційних процесів в економіці спричинило позбавлення соцстраху його захисних функцій. З цього часу основні заходи страхових органів були спрямовані на соціально-побутове обслуговування робітників провідних галузей економіки.

У *четвертому розділі «Пенсійне забезпечення застрахованих»* відображено теоретико-правові засади та практичну діяльність страхових органів з обслуговування застрахованих у разі постійної втрати працездатності.

Пенсійне страхування робітників у загальнодержавному масштабі в Росії проголошувалося законом «Про страхування робітників від нещасних випадків на виробництві» від 23 червня 1912 р. За його положеннями роботодавці були зобов'язані застрахувати всіх своїх працівників, розмір річного утримання яких не перевищував 1500 руб., у спеціальних страхових товариствах, що створювалися за територіальним принципом у межах декількох губерній. За умови встановлення постійної втрати працездатності потерпілим призначалася пенсія у розмірі до 2/3 заробітної плати залежно від ступеня каліцтва. Радянське пенсійне страхування як окремий інститут забезпечення робітників та службовців у разі постійної втрати працездатності остаточно набуває функціональних ознак у період НЕПу. Відповідно до чинного законодавства основну масу забезпечуваних становили інваліди праці та сім'ї, що втратили годувальника. Причинами непрацездатності здебільшого були загальні захворювання, однак із відродженням промисловості та розширенням залучення робітників до

роботи на промислових підприємствах істотно зростала частка пенсіонерів, які зазнали виробничих травм й отримали професійні захворювання. Лише з другої половини 1920-х рр. запроваджувалося пенсійне страхування старості та за вислугу років, проте воно стосувалося обмеженого контингенту застрахованих. Протягом означеного періоду на систему соціального страхування радянським законодавством покладалося також виконання невластивих функцій із виплати основної частини персональних пенсій, пенсій за вислугу років та забезпечення пенсіями героїв праці.

Практика діяльності органів соціального страхування у сфері пенсійного забезпечення застрахованих в Україні розпочалася одночасно зі створенням перших страхових кас. У зв'язку з цим губернські відділи соціального забезпечення отримали вказівки про потребу передання пенсійних справ інвалідів праці та сімей, що втратили годувальника. Початок виплати страхових пенсій в Україні припадає на другу половину травня 1922 р. Передусім це стосувалося окремих губернських міст, страховим органам яких вдалося отримати перші надходження страхових внесків. Загалом упродовж 1920-х рр. страхові органи України винесли на собі основний фінансовий тягар з пенсійного забезпечення застрахованих, який був непосильним для державного бюджету в умовах ринкової економіки. Вже на початок 1925 р. на баланс страхових органів були передані робітники і службовці, які працювали за наймом і мали право на забезпечення в порядку пенсійного страхування. Зі зростанням розмірів страхових пенсій збільшувалася і кількість тих, хто бажав їх отримати. Загалом на кінець указанного періоду страхові кошти становили 1/5 усіх витрат на забезпечення пенсіонерів в Україні. У бюджеті страхових органів витрати на пенсійне забезпечення застрахованих зросли до 1/3. Найбільшу увагу страхові органи приділяли промисловим губерніям, у яких була зосереджена більша частина контингенту пенсіонерів, чисельність якого через високий рівень виробничого травматизму та професійних захворювань постійно зростала. Розміри пенсій хоч і не відповідали задекларованим нормам, однак, були вищими від пенсій, що виплачували органи соціального забезпечення. Крім грошового забезпечення, страхові органи забезпечували утримання застрахованих в інвалідних установах та сприяли їхньому вступу в колективи інвалідної кооперації.

В умовах згорання НЕПу та взяття курсу на модернізацію народного господарства радянська держава поступово відмовляється від основних принципів пенсійного страхування, перетворивши його в інструмент для виконання поставлених завдань. Зміни стосувалися передусім економії страхових коштів, які планувалося спрямувати на соціально-побутове забезпечення промислового виробництва. Серед основних методів скорочення страхових виплат робітникам, запропонованих владою, були: законодавче розширення кола осіб, позбавлених прав на отримання

страхових пенсій; встановлення додаткових вимог для отримання пенсій та проведення періодичних чисток пенсіонерів; невивплата пенсій робітникам, які продовжували працювати; перехід від індивідуальних до колективних та від грошових до трудових форм забезпечення; спроба запровадження громадських форм взаємодопомоги для застрахованих робітників тощо.

Уведення в експлуатацію нових промислових підприємств зумовило залучення до промислового виробництва додаткової робочої сили. В таких умовах влада погодилася на збереження за робітниками виробництва частини їхньої пенсії. Крім того було розроблено цілісну систему залучення до праці інвалідів через створення спеціальних підприємств, систему інвалідної кооперації, перенавчання новим професіям. Для стимулювання інтенсифікації праці проголошувалося про встановлення переваг у пенсійному забезпеченні для робітників провідних галузей економіки, передусім ударників, стахановців, переможців соціалістичного змагання. При цьому розмір пенсії залежав також від значення галузі промисловості для соціалістичного будівництва. Часткове відновлення порушених страхових принципів у пенсійному забезпеченні відбулося після прийняття союзної Конституції 1936 р. З цього часу скасовувалися обмеження у призначенні пенсій для політичних опонентів радянської влади, зрівнювалися у правах на пенсійне забезпечення робітники та службовці. За відсутності потреби у застосуванні класових механізмів пенсійного страхування, призначення та виплата пенсій знову поверталися у відання наркомату соціального забезпечення.

Отже, пенсійне забезпечення застрахованих в Україні здійснювалося через надання грошових виплат пенсіонерам та фінансування їх утримання в інвалідних установах. Нерідко за рахунок страхових коштів відбувалося обслуговування підопічних собезу, зокрема в частині персональних пенсій, пенсій за вислугу років, забезпечення героїв праці та громадянської війни. В умовах модернізації основних галузей промисловості діяльність страхових органів з обслуговування пенсіонерів визначалася потребами індустріального будівництва. Наприкінці 1930-х рр. більша частина функцій із пенсійного забезпечення застрахованих була передана органам соціального забезпечення.

Висновки дисертаційної роботи підводять підсумки наукової розробки теми, конкретизують результати дослідження.

– В історіографії досліджуваної проблеми виокремлено декілька періодів, кожен із яких визначається своїми концептуальними особливостями та проблемно-тематичними пріоритетами. Перший із них, що припадає на 20 – 30-ті рр. ХХ ст., характеризується появою значного масиву літератури, переважно методично-інструктивного та інформативно-пропагандистського спрямування. Їх характеризує деяка тенденційність у підборі матеріалу, політична заангажованість та прагнення продемонструвати досягнення соцстраху у всесоюзному масштабі на тлі

соціалістичного будівництва. 1940 – 50-ті роки відзначаються майже повною відсутністю праць із соціального страхування, що пояснюється переходом радянської держави до побудови соціального захисту на принципах соціального забезпечення. У межах наступного періоду 1960 – 80-х рр. діяльність органів соціального страхування знайшла своє фрагментарне відображення у багатотомних фундаментальних працях з історії УРСР та історії робітничого класу в контексті обґрунтування тези про шляхи зростання матеріального добробуту трудящих. Сучасну історіографію характеризує відсутність спеціальних комплексних досліджень, присвячених вивченню діяльності органів соціального страхування в радянській Україні у 20 – 30-х рр. ХХ ст. Виняток складає дослідження В.Г. Шарпатога, в яких простежується еволюція системи соціального страхування в контексті діяльності собезу, та стаття О.М. Мовчан, присвячена розкриттю ролі соцстраху у повсякденному житті українських робітників у період нової економічної політики.

– Джерельна база для узагальнювального дослідження діяльності органів соціального страхування в Україні у 20 – 30-х рр. ХХ ст. є цілком достатньою. До вказаного переліку входять архівні матеріали фондів радянських, партійних та безпосередньо страхових органів різних рівнів; опубліковані союзні та республіканські нормативні акти, що регулювали діяльність соцстраху; матеріали офіційної та відомчої статистики; збірники документів і матеріалів, періодичні видання тих часів – журнали, газети, бюлетені. Маючи різний ступінь достовірності та репрезентативності, кожна із вказаних груп джерел відіграла важливу роль у створенні цілісної характеристики діяльності органів соціального страхування та визначенні їх місця і ролі у системі соціального захисту населення. Значна частка джерел, що репрезентують проблематику дослідження, вводяться до наукового обігу вперше.

– Соціальне страхування розглядалося більшовиками як буржуазна форма соціального захисту населення. Для майбутнього суспільства, збудованого на комуністичних принципах зрівняльного розподілу, більш придатним вважалося соціальне забезпечення, реалізоване через систему адресних соціальних допомог. Така форма соціального захисту давала змогу структурувати суспільство, підтримуючи лише ті соціальні верстви, що становили соціальну опору більшовицького режиму. Однак перехід до нової економічної політики з її госпрозрахунковим принципом змусив партійно-радянське керівництво на деякий час відродити соціальне страхування як основну організаційно-правову форму соціального захисту робітників та службовців, пристосовавши у такий спосіб соціальну політику до політичного моменту. Головною метою при цьому була матеріальна підтримка люмпенізованих верств з метою недопущення їх подальшого декласування в умовах ринкової економіки та лібералізації суспільного життя. З відмовою від НЕПу й обранням курсу на

«соціалістичну модернізацію» економіки подальший розвиток соціальної політики підпорядковувався завданням швидкого індустріального росту, який був покликаний забезпечити побудову соціалізму в окремо взятій країні, зміцнити її економічну та оборонну могутність. У таких умовах радянсько-партійне керівництво поступово відійшло від основних принципів соціального страхування, перетворивши його у систему матеріально-побутового забезпечення робітників провідних галузей економіки в умовах «соціалістичного наступу» та делегувавши частину функцій органам соціального забезпечення.

– Нормативними актами 1920-х рр. було чітко окреслено організаційну структуру органів соціального страхування, визначено їх правовий статус та напрямки практичної діяльності. Основними структурними одиницями системи соціального страхування в Україні у 1920-х рр. були: Всеукраїнська рада та Головне управління соціального страхування, окружні та районні страхові каси, страхові пункти та страхові уповноважені. Оскільки НКП в межах СРСР був об'єднаним наркоматом, то загальне керівництво соціальним страхуванням і вирішення найважливіших питань покладалося на Центральне управління та союзу раду соціального страхування. У разі виникнення суперечок останнє слово залишалося за державною партією, яка визначала доктринальні настанови щодо основних напрямків розвитку соціального страхування. Реорганізація соцстраху протягом 1930-х рр. мала на меті пристосувати інститут соціального страхування до завдань модернізації. Задля економії страхових коштів та спрямування їх на потреби індустріального розвитку замість ліквідованих страхових кас створювалися страхові (виплатні) пункти на підприємствах, що обслуговувалися робітниками на громадських засадах, а в основу побудови страхової мережі був покладений галузевий принцип, який посилив підпорядкування республіканських страхових органів загальносоюзним. Передання соціального страхування у відання профспілок у вересні 1933 р. фактично ліквідувало систему самостійних органів соціального страхування, а виконання частини їхніх функцій було покладено безпосередньо на підприємства.

Організаційне становлення системи радянського соціального страхування в Україні відбулося в рамках НКСЗ, структури, що сприймала цей інститут як тимчасове явище в умовах НЕПу, сподіваючись в майбутньому повернутися до надання послуг населенню із соціального забезпечення. Лише з переходом соцстраху у відання НКП було остаточно сформовано систему страхових органів на місцях, які приступили до виконання своїх функцій. Запроваджуючи державне соціальне страхування в умовах НЕПу радянська влада намагалася забезпечити його класовий зміст, що виражався в питаннях про обсяг соціального страхування та соціальний склад застрахованих. Незважаючи на декларування всеосяжного соціального страхування, основу контингенту підопічних

складали промислові робітники та службовці радянських і партійних установ. Не могли розраховувати на обслуговування за рахунок страхових коштів селяни-власники, члени промислових та кредитних товариств, колишні службовці царського уряду, представники релігійних культів. Курс на форсований економічний розвиток спричинив подальший відхід від страхових принципів забезпечення. Посилення класових позицій в діяльності страхових органів виражалося у періодичних чистках, робітниченні соціального складу, розширенні групи «позбавленців», що свідчило про домінування стратифікуючої функції соцстраху.

– Основу фінансової системи соціального страхування становили страхові внески, які сплачували роботодавці за своїх працівників до страхових фондів. Установлюючи пільгові страхові тарифи для підприємств державної форми власності, влада намагалася перекласти основний фінансовий тягар на приватні підприємства. Через значний відсоток державних підприємств та найменший розмір страхового тарифу страхові органи України опинилися у найскрутнішому фінансовому становищі. Починаючи з 1925/26 р., бюджет страхових органів стає дотаційним, що негативно позначилося на забезпеченні застрахованих пенсіями та допомогами, розміри яких були значно меншими від задекларованих. Незважаючи на об'єктивні причини погіршення фінансового становища соцстраху (низький страховий тариф, широке запровадження пільгових тарифів для державних підприємств, використання страхових коштів не за призначенням), керівництво соцстраху директивними вказівками на місця намагалася покращити ситуацію шляхом застосування репресивних заходів до боржників, зменшення організаційних витрат, посилення вимог для отримання пенсій та допомог застрахованими.

Із реорганізацією соціального страхування на початку 1930-х рр. фінансова система соцстраху зазнала кардинальних змін. Намагання влади використати страхові кошти для фінансування реконструкції народного господарства негативно вплинули на структуру бюджету соціального страхування. У видатках страхових органів була суттєво зменшена частка страхових виплат із подальшим спрямуванням коштів на матеріально-побутове забезпечення робітників. При обслуговуванні застрахованих рекомендувалося переходити від грошових та індивідуальних до колективних і натуралізованих форм забезпечення, надаючи перевагу в забезпеченні робітникам провідних галузей промисловості. Страхові допомоги при цьому використовувалися як методи заохочення для підвищення продуктивності праці, стимулювання соціалістичного ставлення до праці, активного впровадження нових форм праці через соціалістичне змагання та ударництво. З 1937 р. кошти соціального страхування стали невід'ємною часткою державного бюджету, якими органи влади розпоряджалися на власний розсуд.

– Важливим кроком на шляху встановлення соціальних гарантій було запровадження більшовиками з приходом до влади страхування від безробіття через призначення і виплату застрахованим відповідних допомог. Якщо в початковий період НЕПу перевага надавалася її натуральним формам у вигляді безкоштовних обідів, бонів на оплату комунальних послуг, організації будинків для ночівлі, оплати навчання безробітних, то в подальшому основною формою забезпечення були грошові виплати. Неабияку роль для забезпечення безробітних відіграли також трудові форми допомоги через фінансування за рахунок соцстраху організації громадських робіт та колективів безробітних, а також участі у промислово-кредитних установах. Однак навіть у ринкових умовах захист безробітних виявляв класовий характер, надаючи перевагу в забезпеченні промислових робітників, політичних працівників, службовців радянських установ. Нерідко розмір допомоги встановлювався залежно від території проживання, стажу безперервної роботи, членства у профспілках. У період модернізації промисловості, що позначилася підвищенням попиту на робочу силу держава остаточно відмовилася від забезпечення безробітних.

Страхування тимчасової непрацездатності було одним із провідних видів системи радянського соцстраху, на фінансування якого витрачався значний обсяг страхового бюджету. Таке становище було наслідком проведення кампаній з підвищення продуктивності праці, незабезпечення здорових умов праці, недотримання правил охорони праці, гігієни та виробничої санітарії, встановлення непосильних норм праці та виробітку, які призводили до виснаження робітників, підвищення ступеня їхнього травматизму, збільшуючи при цьому когорту непрацездатних, що потребували соціального захисту. Запровадження модернізаційних процесів в економіці викликали істотні зміни в забезпеченні тимчасово непрацездатних, що виражалися у посиленні класових позицій та намаганні зменшити видатки з бюджету соціального страхування. В таких умовах діяльність страхових органів спрямовувалася на посилення контролю за виданням лікарняних листків, перехід від грошових форм забезпечення до натуральних, виплату страхових допомог безпосередньо на підприємствах, залучення широкої пролетарської громадськості до проведення ідеологічних кампаній проти «прогульників», «ледарів», «літунів» тощо. Встановлюючи розміри допомоги непрацездатним залежно від тривалості безперервного стажу роботи на певному підприємстві, членства у профспілках, важливості галузі промисловості для соціалістичного будівництва, страхові органи застосовували різні методи мотивації праці для формування стійких виробничих кадрів в промисловості.

Надання медичної та санаторно-профілактичної допомоги робітникам і службовцям в умовах нової економічної політики покладалося на створені при НКОЗ УСРР та місцевих відділах органи

страхової медицини (рабмеди), що обслуговували застрахованих через власну мережу лікувальних та профілактичних установ за рахунок окремого страхового фонду. Проте зародження медичного страхування в рамках Народного комісаріату охорони здоров'я, що виступав за збереження єдиної радянської соціалістичної медицини, не сприяли активному розвитку цього страхового інституту. Міжвідомчі суперечки за право розпоряджатися страховими коштами негативно позначилися на медичному обслуговуванні застрахованих. Фактична ліквідація органів страхової медицини зі згортанням НЕПу дозволила органам охорони здоров'я використовувати страхові кошти для соціально-побутового обслуговування промислових робітників.

– Невід'ємною складовою радянського соцстраху 1920 – 30-х рр. було пенсійне страхування. Вже до початку 1925 р. на утримання страхових органів були передані всі інваліди найманої праці та сім'ї, що втратили годувальника, а з 1928 р. за рахунок коштів соцстраху вперше було запроваджено пенсії через старість, що поширювалися на деякі категорії промислових робітників. Крім забезпечення пенсіями власного контингенту застрахованих, на страхові органи України покладалося завдання з обслуговування підопічних наркомату соціального забезпечення, який через обмеженість державних асигнувань у нових умовах господарювання опинився в скрутному становищі. Розміри страхових пенсій були нижчими від задекларованих, але вищими від пенсій, що виплачували органи соціального забезпечення. За рахунок страхових коштів забезпечувалося також утримання застрахованих в інвалідних установах та колективах інвалідної кооперації. Реформування пенсійного страхування на початку 30-х рр. ХХ ст. виявилось у законодавчому розширенні кола осіб, позбавлених прав на пенсійне забезпечення, проведенні періодичних «чисток» пенсіонерів, переході від грошових до трудових форм забезпечення пенсіонерів, розробленні цілісної системи залучення інвалідів до трудових процесів у спеціально створених підприємствах та закладах інвалідної кооперації. Стимулювання інтенсивності праці та зміцнення трудової дисципліни реалізовувалося через встановлення переваг у пенсійному забезпеченні застрахованих для робітників провідних галузей економіки, ударників, стахановців, переможців соціалістичного змагання. З 1 травня 1937 р. функції з призначення страхових пенсій, їх виплати непрацюючим пенсіонерам передавалися до НКСЗ УСРР, що свідчило про повернення останнім функцій, відібраних з переходом до нової економічної політики.

– Дослідження діяльності органів соціального страхування в УРСР у 20 – 30-ті рр. ХХ ст. дозволяє сформулювати деякі рекомендації для удосконалення чинного законодавства та практики соціального страхування в незалежній Україні:

1. Загострення соціальних проблем в умовах ринкової економіки на

сучасному етапі розвитку Української держави зумовили актуальність пошуку оптимальної системи соціального захисту. На зміну радянській моделі соціального забезпечення, у якій держава відігравала роль єдиного організатора та фінансового донора, має прийти модель ринкової системи соціального захисту європейського типу, основною організаційно-правовою формою якої виступає соціальне страхування. Саме тому становлення та розвиток різних видів загальнообов'язкового державного соціального страхування в Україні є невід'ємною гарантією права громадян на соціальний захист, проголошеного в Конституції України.

2. Розробляючи систему заходів, спрямованих на подолання безробіття в сучасних умовах, державним органам варто ширше практикувати надання трудових форм забезпечення. Поряд із проведенням громадських оплачуваних робіт важливим напрямком роботи може стати організація підприємницької діяльності шляхом об'єднання безробітних за професійною ознакою. Результати діяльності колективів безробітних у 20-х рр. ХХ ст. засвідчують, що така форма допомоги виявилася найдешевшою та найбільш ефективною при обслуговуванні осіб, що втратили роботу.

3. У сучасних умовах недостатнього державного фінансування важливу роль у забезпеченні працівників медичною допомогою має відіграти інститут страхової медицини, який спроможний гарантувати належний рівень медичного обслуговування. Запроваджуючи загальнообов'язкове державне медичне страхування в Україні варто забезпечити чітке розмежування функцій органів страхової медицини та охорони здоров'я. Обслуговування застрахованих повинно здійснюватися через самостійну мережу лікарських установ за рахунок страхових коштів.

4. Цілком виправданою є участь фондів соціального страхування у фінансуванні санаторно-профілактичної допомоги. Досвід діяльності страхових органів 20 – 30-х рр. ХХ ст. підтверджує, що вони спроможні забезпечити функціонування профілактичних установ. Такий шлях дозволить не лише зберегти ці установи в руках держави, але й запобігти процесам масового їх захоплення комерційними структурами та приватними особами, що наразі є непоодинокими.

5. Аналіз діяльності органів соцстраху з обслуговування тимчасово непрацездатних у досліджуваній період засвідчує неефективність впливу адміністративних методів на стан захворюваності працівників. Основні завдання держави у цьому напрямку полягають у забезпеченні здорових та безпечних умов праці на підприємствах, дотриманні встановлених норм робочого часу та часу відпочинку, проведенні систематичних медичних оглядів працівників. Перевірка листків тимчасової непрацездатності, виданих лікарями органів охорони здоров'я, має бути покладена на незалежних страхових лікарів, що гарантуватиме недопущення масових зловживань при забезпеченні тимчасово непрацездатних.

6. У період трансформації економіки та поглиблення процесів депопуляції населення в Україні одним із альтернативних шляхів формування пенсійних фінансових ресурсів є впровадження пенсійного страхування. Державне пенсійне страхування покликане забезпечити соціальну справедливість у винагороді осіб за результати своєї праці та гарантувати належний рівень забезпечення. Складне фінансове становище солідарної пенсійної системи переконує в необхідності фінансової участі у формуванні пенсійного фонду за рахунок коштів як роботодавців, так і працівників, а в разі потреби – додаткового залучення коштів державного бюджету. Впровадження пенсійного страхування вимагає чіткого розмежування завдань і функцій різних систем пенсійного забезпечення.

СПИСОК ОПУБЛІКОВАНИХ ПРАЦЬ ЗА ТЕМОЮ ДИСЕРТАЦІЇ

Монографії:

1. *Мельничук О.А.* Соціальне страхування в радянській Україні (20 – 30-ті рр. XX ст.) / *О.А. Мельничук.* – Вінниця: «Едельвейс і К», 2009. – 372 с.

Рецензії:

Тучинський В.А. Мельничук О.А. Соціальне страхування в радянській Україні (20 – 30-ті рр. XX ст.). – Вінниця: Едельвейс і К., 2009. – 372 с. / *В.А. Тучинський* // Наукові записки ВДПУ імені Михайла Коцюбинського. Серія: Історія. – Вінниця: ДКФ, 2009. – Вип. 16. – С. 241-243.

Романюк І.М. Мельничук О.А. Соціальне страхування в радянській Україні (20 – 30-ті рр. XX ст.). – Вінниця: Едельвейс і К., 2009. – 372 с. / *І.М. Романюк* // Україна XX ст.: культура, ідеологія, політика. Збірник статей. – К.: Інститут історії України НАН України, 2009. – Вип. 15. – Ч.2. – С. 344-346.

Статті у наукових фахових виданнях:

2. *Мельничук О.А.* Заходи радянської влади по боротьбі із безробіттям в Україні у 20-ті рр. XX ст. / *О.А. Мельничук, Н.П. Кузьмінець* // Наукові праці Кам'янець-Подільського державного університету. Серія: історичні науки. – Кам'янець-Подільський, 2004. – Т.13. – С. 213-220.

3. *Мельничук О.А.* Соціальне страхування від безробіття в Україні у 20-ті рр. XX ст. / *О.А. Мельничук* // Наукові записки ВДПУ імені Михайла Коцюбинського. Серія: Історія. – Вінниця: ДКФ, 2005. – Вип. 9. – С. 115-125.

4. *Мельничук О.А.* Трудові колективи безробітних в Україні у період НЕПу / *О.А. Мельничук* // Вісник академії праці і соціальних відносин. – 2006. – №3. – С. 176-181.

5. *Мельничук О.А.* Становлення радянської системи соціального страхування (1917-1920) / *О.А. Мельничук* // Наукові праці Кам'янець-Подільського державного педагогічного університету. Серія: історичні

науки.– Кам'янець-Подільський, 2006. – Т.16. – С. 103-111.

6. *Мельничук О.А.* З історії соціального страхування другої половини ХІХ – початку ХХ ст. /*О.А. Мельничук* // Наукові записки ВДПУ імені Михайла Коцюбинського. Серія: Історія. – Вінниця: ДКФ, 2006. – Вип. 10. – С. 70-75.

7. *Мельничук О.А.* Соціальне страхування представників інтелігенції в Україні у 20-х рр. ХХ ст. /*О.А. Мельничук* // Наукові записки ВДПУ імені Михайла Коцюбинського. Серія: Історія. – Вінниця: ДКФ, 2006. – Вип. 11. – С.205-209.

8. *Мельничук О.А.* Організаційно-правові основи медичної допомоги застрахованим у 20-ті рр. ХХ ст. /*О.А. Мельничук* // Інтелігенція і влада. Громадсько-політичний науковий збірник. Серія: Історія. – Одеса: Астропринт, 2006. – Вип. 8. – С. 139-150.

9. *Мельничук О.А.* Лікарняна допомога застрахованим в радянській Україні у 20 – 30-ті рр. ХХ ст. /*О.А. Мельничук* // Україна ХХ ст.: культура, ідеологія, політика. Збірник статей. – К.: Інститут історії України НАН України, 2007. – Вип. 11. – С. 147-164.

10. *Мельничук О.А.* Функціонування органів соціального страхування на Поділлі у 20-х рр. ХХ ст. /*О.А. Мельничук* // Збірник наукових праць. Серія «Історія та географія» /Харківський національний педагогічний університет імені Г.С. Сковороди. – Харків: Майдан, 2007. – Вип. 25-26. – С. 58-60.

11. *Мельничук О.А.* Реформування системи соціального страхування в Україні у 1930-х рр. /*О.А. Мельничук* // Наукові записки ВДПУ імені Михайла Коцюбинського. Серія: Історія. – Вінниця: ДКФ, 2007. – Вип. 12. – С. 103-108.

12. *Мельничук О.А.* Організаційна структура органів соціального страхування в Україні у 20-х рр. ХХ ст. /*О.А. Мельничук* // Інтелігенція і влада. Громадсько-політичний науковий збірник. Серія: Історія. – Одеса: Астропринт, 2007. – Вип. 9. – С. 141-152.

13. *Мельничук О.А.* Профілактична допомога застрахованим в Україні у 20 – 30-х рр. ХХ ст. /*О.А. Мельничук* // Література та культура Полісся. – Ніжин: Вид-во НДУ ім. М. Гоголя, 2007. – Вип.36. – С. 189-197.

14. *Мельничук О.А.* Санаторно-курортна допомога застрахованим в Україні у 1920 – 30-х рр. /*О.А. Мельничук* // Наукові записки Тернопільського державного педагогічного університету. Серія: Історія. – Тернопіль, 2007. – Вип. 1. – С. 102-107.

15. *Мельничук О.А.* Роль і місце соціального страхування у більшовицькій доктрині суспільного розвитку /*О.А. Мельничук* // Україна ХХ ст.: культура, ідеологія, політика. Збірник статей на пошану проф. П.П. Гудзенка. – К.: Інститут історії України НАН України, 2007. – Вип. 12. – С. 235-258.

16. *Мельничук О.А.* Організаційний стан органів соціального

страхування в УСРР (1922-1929) /*О.А. Мельничук* // Наукові праці Кам'янець-Подільського державного педагогічного університету. Серія: історичні науки. – Кам'янець-Подільський, 2007. – Т.17. – С. 94-107.

17. *Мельничук О.А.* Зародження та становлення соціального страхування в українських землях на початку ХХ ст. /*О.А. Мельничук* // Вісник академії праці і соціальних відносин. – 2007. – №5. – С. 137-141.

18. *Мельничук О.А.* Фінансове становище органів соціального страхування в Україні у 1930-ті рр. /*О.А. Мельничук* // Наукові записки НПУ ім. М.П. Драгоманова. Серія: педагогічні та історичні науки. – К.: Вид-во НПУ імені М.П. Драгоманова, 2007. – Вип.69.– С. 226-234.

19. *Мельничук О.А.* Фінансова система соціального страхування у 1920-х рр. /*О.А. Мельничук* // Науковий вісник Чернівецького університету: Збірник наукових статей. Історія. Політичні науки. Міжнародні відносини. – Чернівці: Рута, 2008. – Вип. 376-377. – С. 152-157.

20. *Мельничук О.А.* Соціальне страхування в програмних документах більшовиків на початку ХХ ст. /*О.А. Мельничук* // Інтелігенція і влада. Громадсько-політичний науковий збірник. Серія: Історія. – Одеса: Астропринт, 2008. – Вип. 11. – С. 53-62.

21. *Мельничук О.А.* Додаткові допомоги застрахованим із тимчасової непрацездатності в Україні у 20-х рр. ХХ ст. /*О.А. Мельничук* // Збірник наукових праць. Серія «Історія та географія» /Харківський національний педагогічний університет імені Г.С. Сковороди. – Харків: Майдан, 2008. – Вип. 29-30. – С. 177-180.

22. *Мельничук О.А.* Організація лікарняного контролю в системі соціального страхування з тимчасової непрацездатності в Україні у 20 – 30-х рр. ХХ ст. /*О.А. Мельничук* // Наукові записки ВДПУ імені Михайла Коцюбинського. Серія: Історія. – Вінниця: ДКФ, 2008. – Вип. 13. – С.93-97.

23. *Мельничук О.А.* Організаційно-правові основи соціального страхування тимчасової непрацездатності в УСРР у 20-ті рр. ХХ ст. /*О.А. Мельничук* // Інтелігенція і влада. Громадсько-політичний науковий збірник. Серія: Історія. – Одеса: Астропринт, 2008. – Вип. 13. – С. 117-126.

24. *Мельничук О.А.* Практика соціального страхування тимчасової непрацездатності в УСРР у 1920-х рр. /*О.А. Мельничук* // Наукові записки НПУ ім. М.П. Драгоманова. Серія: педагогічні та історичні науки.– К.: Вид-во НПУ імені М.П. Драгоманова, 2008. – Вип.72.– С.269-280.

25. *Мельничук О.А.* Пенсійне страхування інтелігенції в УСРР у 20-х рр. ХХ ст. /*О.А. Мельничук* // Наукові записки ВДПУ імені Михайла Коцюбинського. Серія: Історія. – Вінниця: ДКФ, 2008. – Вип. 14. – С.204-207.

26. *Мельничук О.А.* Теоретичні аспекти фінансової системи соціального страхування в Україні у 20-х рр. ХХ ст. /*О.А. Мельничук* // Україна ХХ ст.: культура, ідеологія, політика. Збірник статей. – К.: Інститут історії України НАН України, 2008. – Вип. 14. – С. 322-339.

27. Мельничук О.А. Страхування тимчасової непрацездатності в Україні у 1930-х рр. /О.А. Мельничук // Література та культура Полісся.– Ніжин: Вид-во НДУ ім. М. Гоголя, 2009. – Вип.49. – С. 64-72.

28. Мельничук О.А. Реформування пенсійного страхування в Україні у 1930-х рр. /О.А. Мельничук // Гілея (науковий вісник): Збірник наукових праць. – К.: Фенікс, 2009. – Випуск 15. – С. 24-31.

29. Мельничук О.А. Організація відпочинку застрахованих в Україні у 20-ті рр. ХХ ст. /О.А. Мельничук // Збірник наукових праць. Серія «Історія та географія» /Харківський національний педагогічний університет імені Г.С. Сковороди. – Харків: Планета-Прінт, 2009. – Вип. 34. – С. 79-81.

30. Мельничук О.А. Діяльність органів соціального страхування в радянській Україні (20 – 30-ті рр. ХХ ст.): за матеріалами ЦДАВО України /О.А. Мельничук // Наукові записки ВДПУ імені Михайла Коцюбинського. Серія: Історія.– Вінниця: ДКФ, 2009. – Вип. 15. – С. 287-292.

31. Мельничук О.А. Соціальне страхування сільських робітників в Україні у 1920 – 30-х рр. /О.А. Мельничук // Наукові записки ВДПУ імені Михайла Коцюбинського. Серія: Історія. – Вінниця: ДКФ, 2009. – Вип. 17. – С. 32-35.

Матеріали конференцій:

32. Мельничук О.А. Предмет права соціального забезпечення / О.А. Мельничук, О.Ф. Мельничук // Матеріали четвертої щорічної міжнародної науково-практичної конференції «Право і суспільство: актуальні проблеми взаємодії. – Вінниця, 2003. – С. 131-134.

33. Мельничук О.А. К определению предмета права социального обеспечения /О.А. Мельничук // Материалы международной научно-практической конференции. – Псков: ПЮИ МЮ РФ, 2005. – С. 209-218.

34. Мельничук О.А. Предмет і обсяг соціального страхування в Україні у 20-ті рр. ХХ ст. /О.А. Мельничук // Збірник матеріалів 6-ї щорічної Міжнародної науково-практичної конференції «Право і суспільство: актуальні проблеми взаємодії – шляхи європейської інтеграції». – Вінниця: ДКФ, 2006. –С. 155-157.

35. Мельничук О.А. Фінансовий стан органів соціального страхування на Поділлі у 1920-ті рр. /О.А. Мельничук // Матеріали ХХІ Всеукраїнської наукової історико-краєзнавчої конференції «Вінниччина: минуле та сьогодення. Краєзнавчі дослідження». – Вінниця: ДКФ, 2007. – С. 256-263.

36. Мельничук О.А. Організація пенсійного страхування в УСРР у 1920-х рр. /О.А. Мельничук // Беларусь і суседзі: гістарычныя шляхі, узаемадзеянне і узаемауплывы», міжнародная навуковая канферэнцыя. [Матэрыялы]. – Гомель: ГДУ імя Ф. Скарыны, 2008. – С. 265-272.

37. Мельничук О.А. Організація соціального страхування на Поділлі у 20-ті рр. ХХ ст. /О.А. Мельничук, О.Ф. Мельничук // Матеріали ХХІІ Всеукраїнської наукової історико-краєзнавчої конференції «Вінниччина:

минуле та сьогодення. Краєзнавчі дослідження. – Вінниця: ПП О. Власюк, 2009. – С. 364-371.

Статті в інших виданнях:

38. *Мельничук О.А.* Предмет права соціального забезпечення: історія та сучасність /*О.А. Мельничук* // Збірник матеріалів “Актуальні проблеми вітчизняної та всесвітньої історії”. – Вінниця, 2003. – Вип.1 – С. 75-80.

39. *Мельничук О.А.* Законодавче регулювання безробіття в Україні у 20-х рр. ХХ ст. /*О.А. Мельничук* // Збірник матеріалів “Актуальні проблеми вітчизняної та всесвітньої історії”. – Вінниця, 2004. – Вип.2 – С. 16-20.

40. *Мельничук О.А.* Роль трудових колективів у загальній системі допомоги безробітним в 20-ті рр. ХХ ст. /*О.А. Мельничук* // Вісник історичного факультету. – Вінниця: ВДПУ, 2005. – Вип.3. – С. 67-72.

41. *Мельничук О.А.* Соціальне страхування в Російській імперії наприкінці ХІХ – початку ХХ ст. /*О.А. Мельничук* // Вісник історичного факультету. – Вінниця: ВДПУ, 2006. – Вип.4. – С. 67-72.

42. *Мельничук О.А.* Законодавче забезпечення радянського соціального страхування в період військового комунізму /*О.А. Мельничук* // Вісник інституту історії, етнології і права. – Вінниця: ВДПУ, 2007. – Вип.5. – С. 92-95.

43. *Мельничук О.А.* Соціальне страхування із тимчасової непрацездатності в українському селі у 20 – 30-х рр. ХХ ст. /*О.А. Мельничук* // Вісник інституту історії, етнології і права. – Вінниця: ВДПУ, 2008. – Вип.6. – С.27-29.

44. *Мельничук О.А.* Правове регулювання пенсійного страхування в Україні у 1920-х рр. /*О.А. Мельничук* // Вісник інституту історії, етнології і права. – Вінниця: ВДПУ, 2009. – Вип.7. – С.117-120.

АНОТАЦІЇ

Мельничук О.А. Діяльність органів соціального страхування в Україні у 20 – 30-х рр. ХХ ст. – Рукопис.

Дисертація на здобуття наукового ступеня доктора історичних наук зі спеціальності 07.00.01 – історія України. – Національний педагогічний університет імені М.П. Драгоманова. – Київ, 2010.

Дисертаційна праця є комплексним науковим дослідженням системи загальнодержавного соціального страхування як основної організаційно-правової форми соціального захисту робітників та службовців у радянській Україні у 20 – 30-ті рр. ХХ ст. У дисертації обґрунтовано теоретико-правові засади радянського соціального страхування, визначено його роль та місце у більшовицькій доктрині суспільного розвитку. Досліджено організаційну структуру, стан та соціальний склад органів соцстраху та контингенту застрахованих. Розкрито джерела фінансового забезпечення системи соціального страхування, фінансове становище страхових фондів,

фінансову спроможність страхових органів із забезпечення застрахованих пенсіями та допомогами. Вивчено практику діяльності страхових органів у сфері захисту від безробіття, тимчасової непрацездатності, проаналізовано спроби запровадження медичного страхування через обслуговування застрахованих у лікарнях та санаторно-профілактичних установах соцстраху. Відображено організаційно-правові основи становлення та розвитку пенсійного страхування, окреслено процедуру призначення та надання державних пенсій за рахунок коштів соціального страхування.

Ключові слова: нова економічна політика, індустріалізація, соціальний захист, органи соціального страхування, робітники і службовці, страховий стаж, страхові каси, страхові уповноважені, фонд соціального страхування.

Мельничук О.А. Деятельность органов социального страхования в Украине в 20 – 30-х гг. XX в. – Рукопись.

Диссертация на соискание ученой степени доктора исторических наук по специальности 07.00.01 – история Украины. – Национальный педагогический университет имени М.П. Драгоманова. – Киев, 2010.

Диссертационная работа является комплексным научным исследованием системы общегосударственного социального страхования как основной организационно-правовой формы социальной защиты рабочих и служащих в советской Украине в 20 – 30-е гг. XX в. В диссертации обоснованы теоретико-правовые основания советского социального страхования, определена его роль и место в большевистской доктрине общественного развития. Отмечается, что социальное страхование рассматривалось большевиками как буржуазная форма социальной защиты населения, неприемлемая для будущего общества, построенного на коммунистических принципах уравнительного распределения. Поэтому на разных этапах существования советского государства большевики стремились приспособить социальное страхование к собственной доктрине развития общества, учитывая особенности каждого периода советского строительства. Так, провозглашённая после захвата власти система социальной защиты, основанная на страховых принципах, уже в условиях военного коммунизма была заменена социальным обеспечением. В свою очередь период новой экономической политики характеризовался возрождением социального страхования как формы социальной защиты промышленных рабочих, служащих советских и партийных учреждений с целью недопущения их деклассирования в условиях рыночной экономики и финансирования основных социальных выплат за счёт предприятий негосударственных форм собственности. В условиях модернизации советской промышленности социальное страхование было лишено своих защитных функций и превращено в систему материально-бытового

обеспечения рабочих ведущих отраслей промышленности, используя одновременно как один из методов стимулирования их труда.

В диссертации подчеркивается, что на протяжении 1920-х годов основные социальные мероприятия в системе социального страхования в Украине осуществлялись через самостоятельную сеть страховых органов, входящих в качестве отдельной структуры в систему Народного комиссариата труда. Утверждается, что реорганизация соцстраха в 30-е годы с целью обеспечения модернизационных процессов в промышленности обозначилась заменой территориального принципа построения страховой сети отраслевым, усилением подчинения республиканских страховых органов общесоюзным.

В исследовании указывается, что основным источником финансовой системы соцстраха выступали страховые взносы, сплачиваемые работодателями в страховые фонды. Освобождение от уплаты взносов наёмными рабочими и предоставление льгот государственным предприятиям отрицательно отразилось на бюджете социального страхования, который, начиная с 1926 г., характеризовался как дотационный с постепенным уменьшением размеров социальных выплат застрахованным. Обосновывается, что стремление властей использовать страховые средства для финансирования индустриализации промышленности обозначилось сужением круга страхуемых, переходом от индивидуальных и денежных к коллективным и натуральным формам обеспечения.

Практика социального страхования 20 – 30-х годов XX века в диссертационной работе отражена через освещение деятельности страховых органов по обеспечению застрахованных пособиями и пенсиями в случаях безработицы, временной неработоспособности, оказания медицинской помощи в лечебных и профилактических учреждениях соцстраха. Анализируя мероприятия соцстраха в борьбе с безработицей в период НЕПа, раскрываются законодательные основания назначения и выплаты денежных пособий за счёт страховых средств. Освещено также организационно-правовые формы трудовой помощи безработным, которая осуществлялась через финансирование организации общественных работ, коллективов, участия в промышленно-кредитных учреждениях. Среди специфических видов помощи отмечены организация ночлежек, общежитий, столовых для безработных.

В диссертационном исследовании утверждается, что зарождение страховой медицины положительно сказалось на обеспечении застрахованных лечебной помощью. Научные результаты свидетельствуют об активном становлении самостоятельной сети медицинских и профилактических учреждений, которые обслуживали нуждающихся за счёт отдельного страхового фонда, средства которого составляли почти половину ассигнований, истраченных в области охраны здравоохранения в

Украине. Тем не менее курс большевиков на существование единственной советской социалистической медицины отрицательно обозначился на становлении данного вида страхования.

Значительное место в диссертационной работе отводится анализу деятельности органов социального страхования по обеспечению рабочих и служащих пособиями в случаях временной и постоянной потери трудоспособности. Анализируется участие страховых органов в проведении идеологических кампаний против «прогульщиков», «лодырей», «летунов» с целью экономии страховых средств и формирования устойчивых производственных кадров в советской промышленности. В работе отображены также организационно-правовые основы становления и развития пенсионного страхования, показана процедура назначения и предоставления государственных пенсий за счет средств социального страхования.

Ключевые слова: новая экономическая политика, индустриализация, социальная защита, органы социального страхования, рабочие и служащие, страховой стаж, страховые кассы, страховые уполномоченные, фонд социального страхования.

Melnychuk O.A. Activities of the bodies of social insurance in Ukraine in the 20-30th of the 20th century. – Manuscript.

Thesis for obtaining a scientific degree of the doctor of historical sciences by the speciality 07.00.01 – History of Ukraine. – The National M. Dragomanov Pedagogical University. – Kyiv, 2010.

The thesis is a complex scientific research of the system of the State social insurance as a basic legal form of social defence of workers and office workers in Soviet Ukraine in the 20-30th of the 20th century. In the dissertation the theoretically legal principles of the Soviet social insurance are substantiated, its role and place in the Bolshevik doctrine of the social development are defined. The organized structure, state and social structure of the insurance bodies and the contingent of insured are investigated. The dissertation deals with the sources of the financial security of the social insurance system, the financial position of the insurance funds, the financial means of the insurance bodies in providing for insured with pensions and assistances. The activity of the insurance bodies is studied in the sphere of protecting from unemployment and temporary disablement, the attempts of introduction of medical insurance are analyzed through the service of insured in hospitals and sanatoriums of the social insurance. The work represents the organizing and legal basis of the formation and development of pension insurance and the procedure of the assignment and grant of the State pensions from the social insurance means.

Key words: new economic policy, industrialization, social defence, bodies of social insurance, workers and office workers, insurance service, insurance cashdesks, insurance representatives, fund of social insurance.